

Universita Karlova v Praze
Fakulta filosofická
Ústav pro klasickou archeologii

Bakalářská práce

2006

Petra Zvířecí

Universita Karlova v Praze

Fakulta filosofická

Ústav pro klasickou archeologii

Bakalářská práce

Antické lékařství a současná alternativní medicína

Vypracovala: Petra Zvířecí

Vedoucí: Doc. PhDr. Iva Ondřejová, CSc.

Konzultant: Prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc.

Akademický rok: 2007/2008

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně a použila pouze uvedené prameny a literaturu.

V Praze dne: 15. 8. 08

Děkuji Doc. PhDr. Ivě Ondřejové, CSc. a Prof. PhDr. Janu Bouzkovi, DrSc. za vstřícný přístup a věnovaný čas během vzniku této práce. Také děkuji MuDr. Janě Hylmarové za poskytnuté materiály a cenné rady v oblasti homeopatické a bylinné léčby.

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
Filozofická fakulta
Katedra / ústav:
ÚSTAV PRO KLASICKOU ARCHEOLOGII

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

Jméno a příjmení studenta: *Petra Zvířecí*

Datum narození: 23.06. 1986

Kontaktní adresa: Čistá 309, Turnov, 511 01

Obor studia / kombinace: Klasická archeologie

Diplomní obor: Klasická archeologie

Název práce v češtině: Antické lékařství a současná alternativní medicína

Název práce v angličtině: *Medicine in Classical Antiquity and so called alternative medicine today*

Vedoucí práce: doc. Iva Ondřejová

Konzultant: prof. Jan Bouzek

Pokyny k vypracování:

Popište historii lékařství v antice, včetně důležitých lékařských center (Asklépios a jeho svatyně, Hippokrates)

Srovnajte starověké léčebné postupy s dnešní homeopatickou a alternativní medicínou.

Pozornost zaměřte zejména na bylinářství – rostlinné léčebné přípravky

Poukažte rovněž na problematiku výživy - diety

Obsah

Abstrakt	7
Úvod	8
1. Dějiny lékařství: Od pravěku po pozdní antiku.....	9
1.1. Medicína pravěku	9
1.1.1. Nemoci a výživa v pravěku.....	9
1.1.2. Vnímání nemoci a její původ	11
1.1.3. Prehistorické léčebné metody	12
1.1.4. Zdraví, nemoc a společnost	13
1.2. Medicína v Mezopotámii	14
1.2.1. Mezopotamské nemoci a způsoby léčby.....	14
1.2.2. Nazírání na nemoc a náboženské prvky v léčbě.....	16
1.2.3. Lékař a společnost v Mezopotámii	17
1.3. Medicína ve starém Egyptě.....	18
1.3.1. Medicínské papiry.....	18
1.3.2. Nemoc a víra starých Egypt'anů.....	19
1.3.3. Choroby ve starověkém Egyptě.....	20
1.3.4. Léčivé prostředky starých Egypt'anů	21
1.3.5. Staroegyptský lékař	22
1.4. Medicína antického Řecka	23
1.4.1. Vliv náboženství a filosofie na medicínu v antickém Řecku	24
1.4.2. Hippokratés a řeční lékaři	25
1.4.3. Léčebné metody antického Řecka	27
1.4.4. Alexandrie centrem lékařského bádání.....	28
1.5. Medicína v antickém Římě.....	29
1.5.1. Řeční lékaři v antickém Římě.....	30
1.5.2. Lékařské školy a postavení lékařů	30
1.5.3. Galénos.....	31
2. Antická materia medica a současné bylinná a homeopatická léčiva.....	33
2.1. Homeopatie, herbalismus a antická léčiva.....	33
2.1.1. Homeopatie aneb léčení podobného podobným.....	34
2.1.2. Herbalismus.....	35
2.1.3. Antická léčiva	36
2.2. Léčivé rostliny v antice a dnes	36
2.2.1. Blín – Hyoscyanus	37
2.2.2. Heřmánek pravý (Chamomilla reticulata)	38
2.2.3. Kopřiva dvoudomá (Urtica dioica).....	39
2.2.4. Mák setý (Papaver somniferum)	39
2.2.5. Réva vinná (Vitis vinifera)	40
2.2.6. Řebříček obecný (Achillea millefolium).....	41
2.2.7. Máta (Mentha)	42
2.2.8 Aloe pravá (Aloe vera).....	42
3. Léčivý spánek a role víry v léčbě chorob	44
3.1. Asklépios a jeho svatyně.....	44
3.1.1. Asklépiion v Epidauru	45
3.2. Spánek, sny a jejich význam v léčbě v současnosti	47
3.2.1. Význam spánku pro člověka	47
3.2.2. Sny a snění	48
3.2.3. Sny, hypnóza a léčení.....	49

4. Životaspráva a dieta během nemoci	50
4.1. Strava během nemoci	51
4.2. Potraviny v antice	52
Závěr	53
Literatura a ostatní zdroje	55
Přílohy	58
Obrazová příloha	59
Slovníček	69

Abstrakt

Bakalářská práce pojednává o dějinách lékařství od pravěku po období závěru antiky a dále o léčivých preparátech původem převážně z rostlin používaných ve starověké medicíně v souvislosti s jejich dnešním významem v lidovém a alternativním lékařství. V období prehistorickém se v prvních lidských společnostech počaly utvářet první názory a náhledy na člověka, nemoc a léčení, které pevně zakořeněné často s jen mírnými změnami přetrvávaly po další tisíciletí. Medicína starého Egypta a Mezopotámie dala v mnoha bodech základ rozvinutému lékařství antického Řecka a Říma i jejich souboru léčivých prostředků. Vliv významných tehdejších lékařských škol a osobností, především Hippokrata a jeho žáků, Galéna a Dioscurida, na dnešní ortodoxní i alternativní medicínu je nepochybný. Druhá část práce obsahuje porovnání několika všeobecně známých rostlinných prostředků lidového léčitelství v antice a současnosti. Práce se rovněž stručně zabývá problematikou výživy, nemocenské diety a spánkové léčby v chrámech bohů – léčitelů.

Abstract

My Bachelor's written work is about history of medicine from prehistoric ages to the end of Antique period, further about medicine which was done from herbs and used in Ancient med, their force in nowadays folk and complementary medicine.

A force of then men of worth and schools of med, especially Hippocrates and his scholars, Galen and Dioscuridos, of nowadays orthodoxy and alternative medicine is clear. The second part of my work is consisted of audit of some generally known herbs potions which is used in folk medicine in Ancient time and nowadays. The work deals with problem of nutrition briefly, diets during illness and sleep cure in the temples of Gods – healers.

Úvod

V současné době se alternativní medicína, která v sobě slučuje tradiční lidové léčitelství, exotické většinou východní nauky i poměrně nové, ale silně kontroverzní léčebné metody, těší v západních zemích rostoucímu zájmu i popularitě. Tradiční lidová medicína byla dlouhá staletí zavrhována, církví označována za čarodějnictví a kacířství, ortodoxními lékaři i za osvícenějších dob za šarlatánství. Dnes však dochází ke globalizaci a s ní spojenému prolínání kulturních vlivů, které přineslo do Evropy především tradiční čínskou medicínu, indickou ajurvědu a další nové nauky. Antropologické výzkumy domorodých kmenů v izolovaných částech světa přinesly informace o přírodní medicíně šamanů těchto kultur a opětovně v konzumní společnosti průmyslových států vzbudily zájem o život v souladu s přírodou a zdravější životní styl. Z těchto důvodů se mnoho lidí také začalo zajímat i o evropské tradiční a dosud oficiální vědou nepříliš uznávané léčebné postupy, a tak se dnes bylinkářství, homeopatie, hypnóza a jiné dříve opovrhované metody staly předmětem zájmu laické veřejnosti i vědců, především lékařů.

Mísí-li se nyní lékařské postupy z mnoha částí světa za účelem dosažení komplexnějšího a efektivnějšího modelu medicíny, než může nabídnout samotná ortodoxní medicína, které je vytykán především neosobní přístup k pacientovi, je vhodné nahlédnout též do historie lékařství, zda lze v minulosti nalézt paralely k dnešnímu trendu. Tato práce pojednává o období starověku, především o medicíně antického Řecka, jež dala základ modernímu evropskému lékařství. Moderní archeologické metody umožnily zjistit o starověkých léčivech mnoho nových informací a vědecké zkoumání účinných látek často doložilo v minulosti empiricky objevené léčivé schopnosti mnohých bylin. V první části jsou stručně popsány dějiny medicíny od starověkého Egypta po závěr antiky. Druhá část se pak zabývá hlavně dnes i v minulosti všeobecně známými rostlinnými přípravky a problematikou léčivého spánku v chrámech boha Asklépia. V poslední části práce se nalézá kapitola o výživě se zaměřením na stravu během nemoci. Otázka zdravějšího životního stylu a stravování je dnes velmi aktuální a zejména antické Řecko může v tomto ohledu, stejně jako v případě přírodní medicíny, nabídnout bohatou inspiraci. Tato práce vznikla za účelem v krátkosti porovnat dnešní alternativní lékařství s medicínou antiky, poukázat na možné paralely a rozdíly, a neposlední řadě připomenout významné medicínské objevy starověku nesoucí užitek až do dnešní doby.

1. Dějiny lékařství: Od pravěku po pozdní antiku

1.1. Medicína pravěku

Nejstarší předkové člověka byli lovci a sběrači. Vedli kočovný život v tlupách, rodových skupinách, které mívaly obvykle 30 až 40 členů. Pravěcí lidé se živilo jako všežravci a jejich strava byla pestrá a také výživná, neboť byla vzhledem k poměrně časté konzumaci masa bohatá na bílkoviny. Naši paleolitičtí předkové byli méně nemocní než lidé dnes a netrpěli obvykle ani podvýživou, což dokazují archeologické nálezy koster paleolitických lidí, které bývají o několik cm vyšší než kostry neolitické.

1.1.1. Nemoci a výživa v pravěku

Infekční choroby byly spíše vzácností, protože bakterie a viry způsobující nemoci jako neštovice či spalničky potřebují k tomu, aby se mohly šířit, větší populaci, v níž se nakazí dostatečný počet méně odolných jedinců. Pravěcí lidé se ale velmi často stěhovali za potravou, a tak nehromadili odpad, ani neznečistili své životní prostředí a vodní zdroje natolik, aby přilákali hmyz a další přenašeče infekčních onemocnění. Až do neolitu lidé téměř nechovali domácí zvířata, jejichž nemoci se během domestikace přenesly na člověka. Velmi mnoho infekčních chorob, které i dnes postihují člověka a způsobují rozsáhlé epidemie, se vyvinulo původně právě z chorob domácích zvířat. [Porter, 2001] Ojedinele se lidé infekčními nemocemi nakazit mohli, při požívání syrového masa a náhodném kontaktu s divokými zvířaty například vzteklinou, toxoplasmózou či antraxem. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

Tehdejší lidé byli naproti tomu více náchylní k chronickým onemocněním, která vyplývala z jejich způsobu života. Velmi časté byly nemoci způsobené parazity - prvoky, bakteriemi, červi či viry zejména v trávicím ústrojí, kteří se šířili dotekem, vzduchem i infikovanou potravou a vyvolávali průjemy a jiné trávicí potíže. Dnes podobnými neduhy trpí některé druhy primátů. Parazity přenášel často hmyz – například trypanozomiázu neboli spavou nemoc přenáší mouchou tse- tse (obr. 1) či malárii šířenou komáry. Naše předky ohrožovaly též anaerobní bakterie žijící v půdě, které jsou původci gangrény, tetanu a botulismu. Postupně se však u pravěkých

populací vyvinula proti chronickým onemocněním značná imunita, takže jimi sice lidé nadále trpěli, ale zřídka na ně umírali. Náhlá nákaza infekčními chorobami měla ale na tehdejší populace devastující efekt, jelikož si lidé nestačili proti nim téměř žádnou imunitu vypěstovat. [Porter, 2001]

Velkou daň si mezi pravěkými lidmi vybírala zranění při lovu, namáhavý kočovný život. Ženy umíraly při porodu a plodnost byla nízká. Novorozenci často nepřežili rané dětství nebo byli i záměrně zabíjeni kvůli regulaci populace. Velmi mnoho obětí si vyžádaly i šarvátky a války mezi skupinami o území či potravu.

V mladším paleolitu (40 000 – 10 000 př. n. l.) se muži dožívali přibližně 35 let a ženy 30 let. Nižší věk dožití u žen byl zapříčiněn nejen riziky těhotenství, ale i náročným způsobem života. Stěhování tábora, přenášení těžkých břemen a sběr potravy byly pravděpodobně úkolem právě žen. Celkově byla úmrtnost v tak nízkém věku způsobena především drsným klimatem, stylem života a válkami. Archeologickým zkoumáním kosterních pozůstatků je doloženo mnoho násilných smrtí. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

V mezolitu (8000 – 5000 př. n. l.) začíná pomalý přechod lovců a sběračů k usedlejšímu životu a prvopočátky zemědělství. Méně výživná strava se projevila například nižší výškou postavy. Objevily se nové choroby (malárie) a noví parazité (červ měchovec).

Během neolitu (5000 – 3500 př. n.l.) žili lidé již usedle ve stálých sídlištích. (obr. 2) Zemědělství a chov domácích zvířat produkoval více potravy než lov a sběr, a tak populace rychle rostla. Zpočátku také přechod k zemědělskému způsobu života znamenal též lepší zdraví a delší život – zejména poté, co člověk získal proti běžným nemocem imunitu. Záhy se však objevily choroby nové, které se mohly mezi obyvatelstvem šířit mimo jiné kvůli rozvíjejícímu se obchodu mezi osadami. Odpad produkovaný člověkem přilákal mrchožrouty, kteří zanesli mezi lidi nové nemoci a parazity. Kácení lesů, úbytek zvěře okolo lidských sídel blízko vodních ploch zapříčinilo, že hmyz vyhledával člověka jako hlavní oběť. Šířila se proto zejména malárie a žlutá zimnice. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Strava byla jednostranná a chudá na bílkoviny, objevovaly se proto nemoci z nedostatku vitamínů (kurděje, pelagra) a nové infekční choroby přenesené na člověka ze zvířat (neštovice, příušnice). [Porter, 2001] Poté, co se na počátku doby bronzové (3000 př. n.l.) populace podstatně rozrostla, začaly epidemie dětských nemocí a kvůli životu na

omezeném prostoru snad již i první civilizační choroby (deprese a stres). [Duinová, Sutcliffová, 1997]

1.1.2 Vnímání nemoci a její původ

V Pravěku bylo na nemoc nazíráno několika způsoby, tak jako ještě dnes u primitivních kultur. Nemoc mohla být následkem určitého chování nebo činnosti – její původ byl tedy mystický. V animistickém pojetí vyvolává nemoc nadpřirozená bytost, často božstvo. Onemocnění mohlo být způsobeno rovněž černou magií (kletbou nebo uhranutím).

V různých kulturách převažovalo určité pojetí nemoci nebo rozdělení chorob podle původu. V Africe se i dnes často nemoc považuje za trest za porušení tabu či zásah nespokojených předků. Ve středověké Evropě a v Indii za chorobou stály kouzla a čáry, uhranutí, případně boží trest za spáchané hříchy. Původ nemoci byl spatřován i v rozličných předmětech, které byly tabuizované nebo „nečisté“, a v osobách ovládajících zlou magii. Onemocnění bylo v představách našich předků často zapříčiněno vpravením určité závadné látky, ať už doslova či pouze obrazně, do těla, z něhož musela být pro uzdravení za pomoci léčitele opět vyjmuta. Přisuzování příčin nemocí duchům, božstvům, přírodním silám a duším zemřelých předků mohlo posloužit k vysvětlení mnoha sociálních problémů a samotná léčba tak mohla být pojímána jako všeobecná očista společnosti. Šaman či léčitel využíval svých znalostí a kontaktů s duchovním světem k odkrytí skrytých důvodů nemoci. Proces léčby i pouze jednoho jedince mohl vést k celkovému ozdravení společenství, které se někdy muselo na odstranění těchto skrytých příčin podílet jako celek. Šaman ke svému putování do astrálního světa nebo k tomu, aby mu duchové a předkové seslali vidění používal pomůcky (ulity, kosti, korálky, vnitřnosti obětních zvířat atd.), které měly mít nadpřirozenou moc. (obr. 3) Mnoho těchto šamanských pomůcek bylo nalezeno během archeologických výzkumů v domnělých obydlích šamanů i jejich hrobech. Nemoc mohla být i důsledkem posedlosti. Úkolem šamana poté bylo nemocného posedlosti zbavit, k čemuž sloužily četné rituály, opět velmi často sdílené celým společenstvím. [Porter, 2001]

Toto pojetí nemoci a koncepce léčby jako sociální očisty celé společnosti přetrvala i v dalších epochách lidské historie. Zejména animistické a mystické nazírání na nemoc bylo běžné u starověkých civilizací včetně antického Řecka, i když zde již bylo toto pojetí zatlačováno do pozadí racionálním přístupem. Nemoc chápaná

jako trest seslaný nadpřirozenými silami za porušení některých zvyklostí (tabu) či jiné nesprávné jednání mohla být prostředkem, jak přimět jednotlivce i celé skupiny k zachování či obnovení společenského řádu a potlačení možných negativních sociálních jevů. Nemoc mohla tedy být například ve starověkém Egyptě důsledkem toho, že potomci náležitě nepečovali o hroby svých předků, kteří se na ně proto hněvali. Důležitou součástí léčby byla pak náprava této skutečnosti. Šamani, léčitelé a posléze zejména kněží tak vlastně, ať už vědomě či nepřímou, svým jednáním a volbou léčby nemocí napomáhali zachování společenského uspořádání a důležitých tradic, jež byly nezbytné pro soudržnost dané společnosti.

1.1.3. Prehistorické léčebné metody

Lidská společnost prehistorické doby reagovala na nemoc v podstatě dvěma způsoby: aktivně a pasivně. Pasivní přístup se vyznačoval izolací nemocného jedince od společnosti, přičemž postižený víceméně pasivně očekával svůj osud. Pokud se nemocný po léčbě či sám od sebe uzdravil, mohl se případně do společnosti vrátit. Aktivní přístup spočíval v užívání rostlinných a jiných léčebných přípravků a rituálech, které často probíhaly za účasti celého kolektivu. Někdy se léčitelé snažili vypudit z těla či zničit původce nemoci cíleným podáváním jedů. [Porter, 2001]

Rostlinný lék byl zvolen na základě symbolických vlastností dané rostliny a také podle empiricky nabytých zkušeností s jejími účinky na lidský organismus. Vlastnosti léčivých rostlin jako například barva, tvar, zápach a další byly analogicky přiřazeny k příznakům nemoci. Červená barva se proto často pojila s krví a k léčení ran byly užívány listy muškátu. Bílá barva souvisela se vzduchem a plícemi. Lidé používali k léčbě plicních onemocnění plicníku lékařského kvůli bílým skvrnám na jeho listech. (obr. 4) Z dnešního studia přírodní medicíny vyplývá, že většina léků našich pravěkých předků byla skutečně účinná. Znali analgetika, anestetika, emetika, projímadla, narkotika i abortika. Z mnoha tradičních léčivých rostlin jsou dnes vyráběny moderní léky: chinin, efedrin, digitalis, ergotamin, kyselina acetylsalicylová atd. [Porter, 2001]

Další nezbytnou součástí léčby byly léčebné rituály. Velmi často se jednalo o tzv. rite de passage neboli jakýsi rituál přechodu či přerodu do nové fáze života. Obvykle se skládal z odvržení či vyloučení z kolektivu a opětovného přijetí, integrace. Záhy se zřejmě dostal do souvislosti s dětskými nemocemi, jejichž

prodělání bylo součástí přechodu do další životní etapy. K léčebným rituálům patří i vymítání duchů, zaříkávání, zaklínání. Oblíbené bylo po tisíce let a v podstatě až do dnešní doby různé rituální omývání a vykuřování. Zápach vykuřovadel vyrobených často z exkrementů a dalších nevábných substancí měl vyhnat duchy a demony z těla nemocného. Součástí magických obřadů byly i některé chirurgické úkony. Jedná se například o skarifikaci, kdy narušení vrchní vrstvy kůže mělo mimo jiné napomoci vstřebání léčivé látky, či trepanaci. Amputace se prováděly zřejmě jen zcela ojediněle, když například při zlomeninách nebyla jiná možnost. Krvácení mohlo být zastaveno stlačením či kauterizací. Obřízka u mužů je doložena ve starověkém Egyptě již okolo roku 2000 př. n. l., ovšem její tradice může být mnohem starší. [Porter, 2001]

Trepanace lebky (obr. 5) prováděná za života je spolehlivě doložena archeologickými nálezy kosterních ostatků z pravěkých pohřebišť. Jedná se o vyříznutí malého kruhového či čtvercového otvoru do kosti lebeční. Otvor se buď vyškrábal, vyřezal nebo vyvrtal pomocí nástrojů z pazourku, obsidiánu či jiného tvrdého materiálu. Tato metoda se uplatňovala při bolestech hlavy, duševních chorobách nebo zlomeninách lebky, a to téměř všude na světě. (Francie, Čechy, Nový Zéland, Tahiti, Peru, Afrika). Někdy je možné nalézt na lebce i vícečetné trepanace. Otvorem měl z hlavy uniknout zlý duch a nemocný se měl uzdravit. Dle nálezů mnoho jedinců tento zákrok přežilo, protože je možné pozorovat známky hojení nebo dokonce plné zhojení v místě trepanace. Otvor se někdy také zakrýval. K tomuto účelu posloužily plíšky z drahých kovů, skořápky nebo kousek tykve. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Tento zákrok však byl prováděn často rituálně na relativně zdravých jedincích (tedy ne v ohrožení života), a tak šance na přežití mohla být poměrně vysoká.

1.1.4. Zdraví, nemoc a společnost

Určité onemocnění se uvnitř lidského společenství setkávalo s rozličnými reakcemi. Jak bude nemocný přijat svými soukmenovci záviselo na mnoha faktorech - jaké má nemoc příznaky, byla-li smrtelná nebo spojená s počátkem další fáze života člověka („rite de passage“). Některé choroby byly považovány za stigma (lepra). Zvláště ty, které s sebou nesly fyzické znetvoření. Jiné naopak zajistily postiženému privilegované postavení jedince, jenž má zvláštní spojení s božstvy (duševní poruchy, epilepsie). I smrt je v různých kulturách vnímána

odlišně – jako konkrétní okamžik ukončení života, nebo jako nepřetržitý proces probíhající již od narození. [Porter, 2001]

Dávní léčitelé většinou neměli možnost pozorovat vnitřní anatomii lidského těla, proto vycházeli především z analogií s okolním světem a z pozorování interakce mezi člověkem a přírodou. Typickým příkladem je souvislost mezi menstruačním cyklem a fázemi Měsíce. Raná zemědělská společenství byla závislá na klimatu a pravidelném střídání ročních období. Z tohoto způsobu života patrně vzešla představa života jako plynoucí řeky, tělních funkcí a systémů jako například trávení, růst nebo vylučování jako proudění (procesů). Lidé tedy v dnešních pojmech věnovali pozornost spíše fyziologii než anatomii. Nemoc bývala vnímána často jako něco, co se pohybuje v těle, a hledá jeho slabá místa. Cílem léčby pak bylo nemoc z těla vyhnat. [Porter, 2001]

Zdraví znamená v tradičních představách křehký stav rovnováhy mezi organismem, okolním prostředím a ostatními živými organismy. Následkem narušení tohoto rovnovážného stavu je nemoc. [Porter, 2001] Zabránit tomu lze dle zásad tradiční medicíny prevencí, která i podle názorů řeckých a posléze římských lékařů spočívala ve vhodné stravě, přiměřeném pohybu a hygieně.

1.2. Medicína v Mezopotámii

O lékařství na území mezi Eufратem a Tigridem se dovídáme především z dochovaných palácových archivů. V Aššurbanipalově knihovně v Ninive¹ bylo nalezeno přibližně 30 000 hliněných tabulek, z toho 1000 s medicínským obsahem. (obr. 6) Jedná se o popisy diagnóz, prognóz chorob i recepty na přípravu léků a další návody na léčbu. [Porter, 2001] Tabulky pocházejí ze 7. stol. př. n. l. (přesněji z let 668-627 př. n. l.), ale počátky mezopotamského lékařství jistě zasahují mnohem hlouběji do minulosti. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

1.2.1. Mezopotamské nemoci a způsoby léčby

Nejstarším dosud objeveným medicínským textem na světě je tabulka z roku 2150 př. n. l., která pojednává o čistění ran, obvazech a přiřkládání léčivých placek.

---

¹ Objevil Austen Henry Layard roku 1845 [Pollak, 1973]

Jako léčiva se zde doporučují horká voda, pivo, sušené švestky, placky z jehličí i například ještěřčí trus. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Není zde však žádná zmínka o magii. [Pollak, 1973] Jakkoli se v dnešní době některé léčebné postupy a přípravky mohou zdát nesmyslné, mezopotamští lékaři již alespoň zčásti porozuměli několika důležitým principům vzniku a průběhu chorob a používali některých pokrokových výrobních metod. Z dochovaných zmínek vyplývá, že někdy vypožorovali souvislost mezi určitou nemocí a činností nebo prostředím (například mezi pohlavní nemocí a pohlavním stykem), a tak měli zřejmě ponětí o způsobu přenosu některých chorob. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

Některé uváděné nemoci, se podařilo identifikovat (žloutenka, tuberkulóza), ale ještě mnoho pojmů, nejen názvů onemocnění samotných, zůstává dodnes neurčeno. “Spis“ o diagnózách a prognózách z Ninive je vyryt na 40 tabulkách a obsahuje na 3000 hesel. Jde o seznam tehdy známých nemocí a dokládá, že velmi časté byly v oblasti starověké Mezopotámie zejména choroby očí. [Porter, 2001] Chorobu pojmenovanou většinou podle hlavního příznaku nebo části těla, kterou postihuje, lze identifikovat podle popisu jejích příznaků, pokud je dochován a dostatečně podrobný. Mezi příznaky nemoci „sagalleu“ patřilo mimo jiné otékání šlach a kloubů, mohlo se tedy jednat o revma. Obyvatelé Mezopotámie trpěli také chorobami trávicího ústrojí, močových cest a jater. Mnoho z těchto onemocnění souviselo s klimatem v dané oblasti, nezdá se, že způsobovali parazité. Dále zde byli lidé ohroženi hadím uštknutím či nemocemi přenášenými hmyzem. [Pollak, 1973]

Slovo překládané jako “essence“ ukazuje, že tehdejší lékaři znali destilaci, pomocí níž vyráběli zejména aromatické oleje a velmi oblíbený cedrový výtažek. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Léčení nemoci bylo však pouze léčbou nebo potlačením jejích příznaků dle empirických poznatků. Mezopotamská materia medica obsahovala na 550 léčivých látek živočišného, nerostného i rostlinného původu. Používaly byly různé oleje, med, včelí vosk (obr. 7) , ricinový olej (laxativum), oleandr, čemeřice, jalovec, bahno, různými oleji a odvary z bylin napuštěné obvazy, pivo, sůl i chlévská mrva k vyhánění zlých duchů. [Porter, 2001] Med, víno a mléko pak sloužily především jako ochucovadla, bez nichž by bylo leckdy pro pacienta zřejmě nemožné podávat lék pozřít. Jako lék se uplatnily též látky nerostného původu, jako například vápenec, síra, kamenec, měď, rtuť, antimon, arzén, ledek, nafta, železná ruda a rozličné soli. [Pollak, 1973]

Mezopotamské recepty neuvádějí míry a váhy, z čehož lze soudit, že se tyto vědomosti předávaly ústně. Jako universální lék je doporučována „rostlina života“, která se užívala snad podobně jako šňupací tabák. Nejlepší dobu pro přípravou byl večer či noc, protože se všeobecně považovalo za nejúčinnější požití lék po ránu (na lačno). Oblíbenou metodou byla i vodoléčba a masáž. [Pollak, 1973]

Na chirurgii bylo nahlíženo jako na běžné řemeslo. Zachovalo se poměrně mnoho vyobrazení eunuchů, takže kastrace nebyla ničím výjimečným. V Ninive byly nalezeny lékařské nástroje (skalpel, pilka, nože, nástroj na otevření lebky). [Pollak, 1973]

1.2.2. Nazírání na nemoc a náboženské prvky v léčbě

Na území starověké Mezopotámie převládal náboženský náhled na choroby. Léčení se v praxi často řídilo podle znamení a věsteb. Věštění z jater obětních zvířat (hepatoskopie) se praktikovalo i v případě onemocnění, jelikož játra byla obecně považována za sídlo života. Prognózu pak napovědělo pozorování plamene. Vliv náboženství na lékařství byl velmi silný a původ nemoci byl většinou spatřován v posedlosti démony, útoku zlých duchů, kouzlech a porušení různých společenských a náboženských tabu (démon zvaný Asakku způsoboval horečku, Lamaštu měl na svědomí smrt rodiček v období šestinedělí. [Pollak, 1973]). Nemoc se stala tedy v podstatě trestem za prohřešky. Pokud se člověk provinil vážně, bylo onemocnění chápáno jako vůle (trest) boží a tedy upozorňovalo na blížící se smrt. K nemocnému snad častěji než lékař přicházel kněz či věstec, jehož úkolem bylo démona z pacientova těla vyhnat zaklínáním a motlitbami. Ke slovu se dostala také astrologie a tvorba horoskopů, i když zřejmě ne v tak velké míře, jak se soudilo dříve. [Porter, 2001]

Tehdejší léčitele je možné rozdělit do tří skupin podle specializace nebo způsobu léčby. Jasnovidci neboli věstci (baru) se zabývali věštěním osudu nemocného a snažili se tak stanovit prognózu jeho choroby. Kněží (ašipu) byli nápomocni při vymýtní démony a duchů, kteří se usídlili v těle pacienta. (obr. 8) A konečně lékaři (asu) pracovali na racionálním a empirickém základě. Přípravovali a podávali léky, přikládali obvazy a prováděli některé chirurgické zákroky. Tyto tři skupiny léčitelů spolu spolupracovaly a obvyklá mezopotamská léčba byla kombinací nábožensko-magického a empiricko-racionálního přístupu. [Porter, 2001]

O chirurgii na starověkém Předním východě není dochováno mnoho zpráv, ale jedinečným pramenem pro tuto problematiku je bezesporu Chammurapiho zákoník², jenž je prvním pokusem o regulování medicínské praxe pomocí zákonů. Na stéle z černého dioritu se nachází 17 nařízení týkajících se lékařství. (obr. 9). Zákoník stanovuje odměnu, kterou je lékař oprávněn za svůj výkon žádat (i velmi vysokou), ale také kruté tresty pro případ nezdařené operace. Hovoří se zde však pouze o chirurgických úkonech, takže neinvazivní léčba zaříkáváním či léčivými přípravky těmto zákonům nepodléhala. Důvodem bylo zřejmě přesvědčení, že svou nemocí jako takovou je dle tehdejšího vnímání světa vinen pacient sám, protože se dopustil nějakého prohřešku a byl za něj takto potrestán, či se jen nedostatečně chránil před všudypřítomnými démony (obvykle v podobě příšer s tělem z částí lidských a zvířecích těl), kterým z nedbalosti dovolil vniknout do svého těla. Jinak tomu bylo u operační rány, ta byla dílem a zodpovědností lékaře. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

1.2.3. Lékař a společnost v Mezopotámii

O vzdělávání budoucích lékařů se nezachovalo mnoho informací. Vědomosti spojené s tímto povoláním pravděpodobně přecházely od otce k synovi. Lékařské školy však byly také u chrámů (Nabu, Eridu), což napovídá, že lékaři byli často současně i kněžími. V mezopotamském, zejména babylonském, pantheonu se nachází mnoho bohů s léčitelstvími schopnostmi. Doménou boha Ea byla voda, která sloužila jako obvyklý lék. Ea je také bohem moudrosti a věštby. Sluneční božstvo Šamaš poskytovalo pomoc rodícím ženám a jako každý den se znovu rodící Slunce bylo symbolem vzkříšení. Naproti tomu bohyně Allat sesílala na člověka bolest. Vlastnila však i “živou vodu”, universální lék a symbol uzdravení. Bůh Ningizzida bývá zobrazen s holí obtočenou hady. Had symbolizoval léčení a uzdravení, protože lidé věřili, že pravidelným svlékáním kůže se stále obnovuje. Hůl s obtočenými hady je symbolem lékařství dodnes. [Pollak, 1973]

Lékaři chodili hladce oholeni, v těsném oděvu a měli při sobě vak na rostliny a léčiva. Jelikož byli gramotní, patřili mezi privilegovanější vzdělanou vrstvu obyvatelstva. Kromě léčení se ještě zabývali prepisováním starších textů a výukou svých žáků. Doloženi jsou i zvěrolékaři. Cena za služby lékaře byla vysoká a lze soudit, že vzdělaných lékařů nebylo mnoho. Osobní lékaři dostávali jako úředníci od

---

² Panovník Chammurapi (1720-1668 př. n. l.), objevil M. Jéquier 1902 [Pollak, 1973]

panovníka pevný plat, léčili tudíž bezplatně. Směli ovšem přijímat dary, které jim nemocní věnovali po vyléčení. Významným zdrojem informací o životních podmínkách babylonských lékařů je zachovaná korespondence osobního lékaře krále Asarhaddona (680-669 př. n. l.) Arad-Nana. [Pollak, 1973]

1.3. Medicína ve starém Egyptě

Většina badatelů a historiků lékařství se dnes kloní k názoru, že medicína jako plnohodnotný vědní obor vznikla právě ve starověkém Egyptě. Egyptské lékařství stálo z velké části na racionálních základech a empirických poznatcích místních lékařů, ačkoli magie a náboženství zde měly stále své místo. Výjimečné znalosti v oboru chemie a anatomie starověkých Egyptanů umožnily nebývalý rozmach medicíny. Některé postupy, které dávní lékaři znali před třemi a půl tisíci lety, se používají dodnes. Neocenitelným pramenem poznání staroegyptského lékařství jsou papyry s medicínským obsahem, kterých bylo do dnešní doby nalezeno hned několik. Jejich studiem získáváme představu o staroegyptském lékařství a zdravotnictví.

1.3.1. Medicínské papyry

Především se jedná o tzv. Smithův papyrus (cca 1600 př. n. l.)³, v němž je popsáno 48 chirurgických poranění seřazených ve směru od hlavy k nohám. U každého případu se nachází stručná charakteristika zranění, návod k léčbě a prognóza. Zejména tento papyrus je možno považovat za důkaz, že egyptská medicína nebyla jen směsicí magických a náboženských rituálů. [Porter, 2001]

V případě Ebersova papyru (cca 1550 př. n. l.)⁴ se jedná o soupis různých lékařských textů z několika zdrojů. [Pollak, 1973] Je zde mnoho receptů na rozličná léčiva, ale nemocný se měl spíše spolehnout na amulety, motlitby a pomoc některého z bohů-léčitelů (Re, Thovt, Isis či její syn Horus). Objevují se zde takové léčivé prostředky jako prášek z černé ještěrky či lví sádlo, které údajně pomáhaly na holohlavost. [Porter, 2001]

Dále se lékařskou tematikou zaobírá například též Londýnský (cca 1350 př. n. l.) a Káhúnský papyrus (cca. 1850 př. n. l.), z nichž se lze dovědět něco o ženském lékařství a porodnictví ve starověkém Egyptě. Text prvního z nich se týká poporodní

---

³ Zakoupil roku 1873 Georg Ebers v Luxoru

⁴ Zakoupil roku 1862 Edwin Smith v Luxoru

péče o rodičku a dítě. Druhý pak gynekologických potíží, zjištění těhotenství a antikoncepčních metod mechanického rázu, kdy bylo znemožněno proniknutí spermatu k děloze, a jež zřejmě byly poměrně účinné, ježto z dostupných zdrojů se zdá, že Egyptanům se dařilo regulovat velikost populace, i když se neuchylovali k infanticidě. [Porter, 2001]

Papyrové svitky s medicínským obsahem pocházejí převážně až doby okolo poloviny 2. tisíciletí př. n. l., ovšem v mnoha případech se pravděpodobně jedná o přepisy starších textů, takže lze předpokládat, že uvedené léčebné prostředky mají delší tradici. [Porter, 2001]

1.3.2. Nemoc a víra starých Egyptanů

Nejznámějším egyptským „lékařem“ je jistě Imhotep (obr. 10). Skutečná osoba tohoto jména snad skutečně žila za vlády faraona Džosera ze třetí dynastie. Imhotep měl být stavitelem první pyramidy a zastávat vysokou funkci u dvora faraonova, kromě toho však měl být také vynikajícím lékařem. Postupem doby okolo jeho osoby vzniklo zřejmě množství legend a nakonec se dostal až do egyptského pantheonu jako egyptská obdoba řeckého Asklépia. První doklady o jeho kultu nacházíme ale teprve z doby Amose II. (570 -526 př. n. l.), rozkvět nastal okolo roku 300 př. n. l. [Pollak, 1973] V Imhotepových svatyních se léčilo spánkem či spíše ve spánku, což bylo ve starověku velmi běžné. Pacienti přespávali ve speciálních místnostech (inkubační či spánkové svatyni), kde se jim ve snu zjevil bůh nebo jeho posel (obvykle had), a sdělil jim jakou chorobou trpí i způsob léčby. Návštěva takovéto svatyně se doporučovala i v případě neplodnosti. [Porter, 2001]

I jiní egyptští bohové měli léčivou moc, ačkoli, jak bylo ve starověkých kulturách obvyklé, bohové-léčitelé mohli na druhou stranu nemoci na člověka i seslat. Bohyně Sachmet, jejíž kněží se léčením také zabývali, byla i bohyní moru. Bůh moudrosti a vědění Thovt údajně sepsal pro obyvatele země na Nilu 42 posvátných knih a z toho 6 s lékařskou tematikou. Mezi nimi prý byla například kniha o stavbě lidského těla, o nemocech či o gynekologii. Knihy se uchovávaly v chrámech, a protože vědomosti v nich obsažené byly posvátné, směli do nich nahlížet jen vyvolené osoby – nejvyšší kněží. Žádný z těchto textů se nám bohužel nedochoval. [Pollak, 1973]

Za vlády Ptolemaiovců v Egyptě se velké oblibě těšil zejména Serapis, jehož kult se vyvinul z kultu posvátného býka Apise, kterým se po smrti stával bůh Usire.

Centrem uctívání tohoto boha byla Alexandrie a jeho nejslavnějším chrámem tzv. Serapeum, (obr. 11) kde se taktéž praktikovala spánková léčba. [Pollak, 1973]

Kromě poranění a dalších příčin znala egyptská medicína i nadpřirozené původce nemocí. Člověk byl obklopen démony a duchy neklidných zemřelých, kteří se pokoušeli proniknout otvory do těla, aby se mohli živit jeho životní silou. Těmto tvorům se mohl Egyptan ubránit pouze, pokud žil řádným způsobem a ctil své bohy a předky. K naplnění tohoto cíle musel pak obyvatel starověkého Egypta takřka každodenně provádět rituály, vzývat božstva a starat se o posmrtné potřeby zemřelých členů rodiny. Pokud ovšem ve své snaze selhal a démon do jeho těla pronikl, bylo nutné hledat pomoc u kněží, kteří se ho pokusí magickými prostředky (zaříkávání, amulety atd.) vypudit. [Porter, 2001]

1.3.3. Choroby ve starověkém Egyptě

Mnoho nemocí, jež se v okolí Nilu vyskytovaly, bylo podmíněno místními přírodními podmínkami. Vyskytovalo se zde mnoho parazitů, že se červ dokonce stal v Egyptě symbolem nemoci. [Pollak, 1973] Egyptané trpěli schistozomózou, bilharziózou, dnou, cévními nemocemi, artritidou, chorobami zažívacího traktu a zejména časté byly oční choroby (je tomu tak v Egyptě i dnes). [Duinová, Sutcliffová, 1997] Choroba zvaná “wehedu” nebyla ještě spolehlivě identifikována. Mohlo jít o lepru, neštovice nebo jinou podobnou chorobu, ale dle popisu je pravděpodobnější, že se jednalo o zánět jako takový. Egyptští lékaři ho tedy považovali za samostatnou chorobu. [Pollak, 1973]

Kromě textů nás o chorobách starých Egyptanů informují i archeologické nálezy, zejména výzkum nalezených koster a mumií. Z nich ovšem lze zjistit údaje pouze o nemocech, které postihují nějakým způsobem kosti. Vnitřní orgány a další měkké části těla se buď nedochovaly vůbec, nebo byly poškozeny procesem mumifikace. Poprvé provedl mikroskopické zkoumání mumie Jan Nepomuk Čermák (1828 – 1873). Rozsáhlejším histologickým rozborem mumifikovaných tkání se zabýval M. A. Ruffer, který na základě svých výzkumů definoval obor paleopatologie. [Pollak, 1973] Jelikož je však při takovém způsobu zkoumání nutné porušit obal mumie a odebrat vzorky, docházelo zde někdy k nevratným poškozením zkoumaného objektu (po rozbalení hrozí brzký rozpad konzervovaného těla). Z tohoto důvodu se začalo pro studium mumií využívat rentgenu (poprvé W. M. Flinders Petrie), pro jehož použití není nutné narušit obal mumie. (obr. 12)

Na zkoumaných mumiích byly bezpečně zjištěny známky například tuberkulózy, lepry, osteomalacie, osteoporózy, periostitidy, osteomyelitidy, různých vrozených deformací kostry a v neposlední řadě pozůstatky zhojených poranění. M. A. Ruffer objevil arteriosklerózu u mumií z 18. až 23. dynastie. Prokázána byla též angína pectoris. O výskytu jiných nemocí ve starověkém Egyptě se dodnes vedou spory, například u syfilidy či zhoubných nádorů. [Pollak, 1973]

Egyptané nedokázali určit či rozlišit četné nemoci a častěji chápali každý příznak jako samostatnou nemoc, a proto léčili často pouze příznaky nemoci nikoli nemoc jako takovou. Tehdejší lékaři dávali choroby obvykle do souvislosti s cévním systémem, pokud se některá z cest v organismu porušila nebo zablokovala, následkem bylo onemocnění. Uzdravení nastávalo v okamžiku kdy nemoc opustila tělo v moči, stolici či jinak. Příčinami nemocí byly kromě zlých bytostí, černé magie a bohů, červi, zranění, hnití, uštknutí hadem, bodnutí štírem a podobně. Egyptští lékaři se také domnívali, že některé choroby se přenáší dechem (kontaktem s nemocným), jiné se mohly objevit i zcela bez příčiny. [Pollak, 1973] Z hlediska možností léčby rozdělovali egyptští lékaři nemoci do tří skupin: první skupinu tvořily choroby, jež budou léčeny, druhou pak nemoci, se kterými bylo nutno těžce zápasit, a třetí skupina se skládala z nevléčitelných onemocnění. Existovaly i nemoci, u kterých bylo výslovně uvedeno, že lékař nemá do jejich průběhu zasahovat. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

1.3.4. Léčivé prostředky starých Egyptanů

Egyptští léčitelé spoléhali na léčivé účinky ovoce, zeleniny, rostlinných výtažků, stromových pryskyřic, léčiv živočišného i nerostného původu. Jako projímadla se používal ricinový olej a senna. Laxativa byla v Egyptě velmi populární, protože se věřilo, že za mnoho onemocnění je zodpovědná v těle se rozkládající a zahnívající potrava, jež zablokovala životodárný proud dechu, krve, moči a ostatních tělních tekutin skrz cévy a srdce. Do egyptské lékárny patřily přípravky obsahující česnek (obr. 13), cibuli, tamaryšek, datle, koření, opium, konopí (obr. 14), obiloviny, alkohol, myrha (obr. 15), kadidlo, antimon, kovy (měď) i minerály ve formě čípků, tablet, mastí, kloktadel, zábalů i vykuřovadel. Mimo léků spočívala léčba často i ve snaze o vyčištění těla půstem či dietními opatřeními. [Porter, 2001] Do egyptských seznamů léčiv se však dostaly i různé z dnešního

pohledu prapodivné prostředky jako například lidská moč a žluč, muší trus, saze a zvířecí orgány. [Pollak, 1973]

Nehledě na tyto nepříliš vábné prostředky, disponovali staří Egypťané vynikajícími znalostmi chemie, což jim umožnilo užívat mnoho chemických sloučenin přírodního i umělého původu. (uhličitan sodný, siřič antimonu, octan mědnatý, malachit, lapis lazuli, rumělkou, rtuť, arzén, okr atd.) Jsou pro zřejmě právem dnes považováni za vynálezce farmacie. [Pollak, 1973]

1.3.5. Staroegyptský lékař

Zdravotnictví bylo v Egyptě pod státním dohledem a lékařská obec byla hierarchicky organizována. Nejvýše na pomyslném žebříčku stál dvorní (faraónův) lékař. [Porter, 2001] Lékaři se úzce specializovali na určité nemoci nebo jednu konkrétní část těla. I egyptské léčitele lze rozdělit do tří skupin: na lékaře (senu), kteří především podávali léky, zaříkávače a kněží vymýtající zlé duchy a demony a chirurgy. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

Egypťané poměrně dobře znali stavbu kostry lidského těla, ale o vnitřní strukturu a orgánech moc nevěděli. Sice bylo díky mumifikaci běžné otvírat mrtvá těla, z nichž byly vyjmuty orgány (mimo srdce), aby se mohla napustit patronem (hydroxid sodný) a jinými látkami pro konzervaci (pryskyřice), ale tato činnost byla vnímána jako nečistá, a prováděla ji uzavřená skupina osob. Proto z této praxe medicína mnoho užitku neměla. [Porter, 2001] Až Ptolemaiovcí povolili řeckým lékařům provádět pitvy na tělech zločinců, ovšem v omezené míře. Chirurgové nikdy neotvírali dutinu břišní. Většina jejich práce spočívala v napravování zlomenin a vykloubenin a léčbě otevřených ran (šití, vypalování, obvazy). Operační zákroky prováděli pouze na povrchu těla. V textech se hovoří o vyřezávání nádorů (cyst) a obřízce. [Duinová, Sutcliffová, 1997] V chirurgické učebnici, jíž je výše zmíněný Smithův papyrus, není uvedeno žádné zaříkání ani magické rituály. Léčba válečných zranění a pracovních úrazů se skládala z přiložení dřevěné dlahy v případě zlomenin, stažení kličovým či lněným obvazem, šití i svorkování. Egypťané vynalezli též pastu z ječné mouky, smetany, medu a jiných lepivých substancí, předchůdce dnešní sádry. Na čerstvé rány obvykle přikládali maso, což mělo své opodstatnění, protože čerstvé maso udrželo ráno chladnou a vlhkou a také napomáhalo hnisání, které bylo po celý starověk chápáno jako nutná součást hojení. K práci chirurgové užívaly pestrou paletu praktických nástrojů. [Pollak, 1973]

O vzdělání lékařů se z papyrů mnoho nedozvídáme. Většina znalostí se pravděpodobně předávala ústně, kdy zkušený lékař učil své žáky. Jakousi lékařskou školou byly tzv. domy života, někdy připojené ke chrámům, kde adeпти lékařského povolání studovali medicínské texty. Dům života v městě Mennoferu měl založit samotný Imhotep a byl obzvláště věhlasný i v pozdější době. Existují zmínky, že domě života se dostalo vzdělání i porodním bábám, které v Egyptě pečovali o rodičky a novorozence spíše než samotní lékaři. Nad těmito lékařskými školami držel ochrannou ruku sám faraon. [Pollak, 1973]

Běžné postupy vyšetřování pacienta, jež egyptští lékaři prováděli, jsou platné dodnes. Diagnózu stanovovali až poté, co si vyslechli pacientův popis jeho potíží, vyšetřili ho prohmátáním (velikost rány, otoku, poškození kosti) a poslechem a zkontrolovali teplotu a stav kůže nemocného. [Pollak, 1973] Diagnostika byla ve starověkém Egyptě již na poměrně vysoké úrovni, a i proto z egyptského lékařství bohatě čerpali ostatní středomořské civilizace. Mnoho tehdy známých medicínských postupů se dodnes nezměnilo.

1.4. Medicína antického Řecka

O řeckém lékařství archaického období není mnoho známo. Jedním z mála zdrojů týkajících se doby před 5. stoletím př. n. l. jsou Homérovy eposy. Zejména v Iliadě se nachází četné zmínky o válečných zraněních, nejvíce jich je způsobeno oštěpem (106), méně pak mečem, šípem či zásahem strelou z praku. Po zasažení šípem bylo nutno šíp vyjmout, ránu vyčistit a potříit hojivou mastí. [Porter, 2001] Léčba je pojímána realisticky a ideálem je spojení hrdiny a bojovníka ve vojenského lékaře pomáhajícího svým druhům. Příkladem je řecký rek Macháon, jenž léčí zraněného Meneláa. [Pollak, 1973] Existují zde paralely k egyptskému způsobu léčby, ale ty později v řecké medicíně ustoupí do pozadí. [Porter, 2001]

„ Pospěš si, Asklépiovče, král Agamemnón tě volá, prohlédnout Meneláa, tak chrabrého Achajů vůdce...Když mu pak prohlédl ránu, kde ostrý šíp se mu zabod, vysál z ní krev a přiložil znalecky hojivé masti, které kdys jeho otci dal z přátelství laskavý Cheirón.” [Homér, Ilias, IV]⁵

V raných dobách zastávali funkci lékařů kněží a lidoví léčitelé, kteří znali byliny, a také se snažili nemocným ulevit zaklínáním a vzýváním bohů. Díky

---

⁵ Citováno dle překladu Rudolfa Mertlíka, Praha: Odeon, 1980. 512 s.

všeobecné popularitě tělesných cvičení a sportu a nutnosti fyzicky náročného vojenského výcviku, protože roztroušené řecké poleis vedly takřka neustále války o území apod., záhy se ustálilo povolání trenéra sportovních disciplín či válečných umění. [Porter, 2001] Tito lidé museli mít povědomí alespoň o první pomoci v případě zranění a nápravě nejběžnějších zlomenin a vykloubenin, o přikládání obvazů pro zastavení krvácení atd.

Řeckým ideálem člověka byla vynikající kondice a tělesná i sportovní zdatnost ve spojení s kultivovaným a vzdělaným duchem. Starověcí Řekové proto také věřili, že pro zachování zdraví je nezbytná správná životospráva, tělesný trénink a pobyt na čerstvém vzduchu. [Porter, 2001]

1.4.1. Vliv náboženství a filosofie na medicínu v antickém Řecku

Ačkoli řecká medicína je obecně považována za mnohem racionálnější než lékařství mezopotamské či egyptské, zcela se oprostila od nadpřirozených elementů se jí taktéž nepodařilo. I když Řekové nebyli na každém kroku obklopeni lačnými démony snažícími se ukrást jim jejich životní energii, měli také své bohy-léčitele a jejich kněžstvo, k nimž se obraceli pro pomoc. Uctíván jako bůh léčby či uzdravení byl zejména Apollón (obr. 16), jenž ale též mohl nemoci na lidstvo seslat. Například epilepsie a mor byly považovány za potrestání od bohů. Apollónova sestra Artemis byla ctěna jako pomocnice rodiček a těhotných žen, ačkoli ona sama byla bohyní panenskou. Velkého rozmachu se dočkal ve 3. století př. n. l. kult Asklepiův, jehož svatyně nakonec stála téměř v každém větším městě. [Porter, 2001]

V lékařských spisech ovšem žádní nadpřirození původci nemoci a magické formule přítomni nejsou. Řecká praktická medicína se od náboženského způsobu léčení zcela oddělila. Narozdíl od Egypta nebo Předního východu, kde byly zásady léčby poměrně pevně stanoveny a zakotveny i v náboženském systému (egyptské posvátné hermetické knihy), v řeckých městských státech byla medicína a zejména pohled na lidské tělo a procesy v něm probíhající předmětem neustálých nejen lékařských, ale i filosofických dohadů a diskuzí. Existovalo zde mnoho lékařských škol, které se mezi sebou přeli a během disputací se snažili přitáhnout zájem veřejnosti a rozšířit své pojetí medicíny. Tato praxe vedla k jedinečné otevřenosti, ale také mnohdy ke snaze prokázat svou pravdu i za cenu zkreslování skutečností. Lékařství a zdravotnictví se stalo pevnou součástí veřejného života obce. [Porter, 2001]

Snahou především iónských filosofů bylo určit prvotní element, ze kterého vše vzniká – tedy i lidské tělo. Pythagoras z Krotónu (ca. 571 – 497 př. n. l.) věřil, že základním elementem je číslo, a fungování vesmíru závisí na rovnováze protikladů. V tomto případě lichých a sudých čísel. Empedoklés (ca. 490 – 433 př. n. l.) určil za základní materiál čtyři elementy: zemi, vzduch, oheň a vodu. Ty se podle jeho teorie shlukují do dočasně stabilních sloučenin, zdrojem jejichž života je teplo. Krev se dle jeho názoru tvořila v játrech a její funkcí byla výživa tkání. Vzduch měl pak funkci ochlazovací. Alkmaión z Krotónu (6. století př. n. l.) během svého zkoumání oka objevil optický nerv a došel k závěru, že orgánem řídicím smysly je mozek. Domníval se také, že nemoci existují skrytě v krvi, mozku a dřeni, ale projeví se až kvůli nevhodné životosprávě, vnějšímu vlivu nebo vnitřní disharmonii. Tyto a další filosofické úvahy měly často vliv i na praktickou medicínu. [Porter, 2001]

1.4.2 Hippokratés a řečtí lékaři

Největší obliby se v antickém Řecku dostalo teorii čtyř tělesných tekutin (chymoi), která byla nejhojněji využívána v praxi. Každá z tekutin symbolizovala jeden ze čtyř elementů a nesla jeho typickou vlastnost. Oněmi čtyřmi tělesnými šťávami byly: krev, jejímž ekvivalentem byly vzduch a sucho, hlen, jenž symbolizoval vodu a vlhko, žlutá žluč korespondující s ohněm a teplem, a konečně černá žluč související se zemí a chladem. Nemoc nebyla následkem hříchu či porušení tabu, nýbrž nerovnováhy těchto tělesných tekutin. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Ve zdravém lidském organismu se vyskytují všechny, když však člověk onemocní, změní se jejich poměr (zejména stoupne množství hlenu a černé žluči). [Porter, 2001] Pomocí paralel se systémem tělesných tekutin lze osvětlit řadu jevů – roční období, průběh lidského života, ale i různé typy povahy a temperamentu. S touto teorií se ztotožňovali také lékaři z tzv. Hippokratovi školy, jenž se nazývala po zřejmě nejvlivnějším a nejslavnějším lékaři antického Řecka.

Hippokrates (cca. 460 – 377 př. n. l.) (obr. 17) pocházel údajně z ostrova Kou, kde byla i věhlasná lékařská akademie. Bohužel mnoho o jeho životě nevíme. To, co zmiňují pozdější autoři, se zdá být pouze legendou. [Porter, 2001] Nicméně je po něm nazván soubor lékařských spisů Corpus Hippocraticum, jenž se stal na velmi dlouhou dobu universální lékařskou příručkou. Spis čítá okolo 70 svazků, ale autorem nebyl s největší pravděpodobností Hippokrates sám, nýbrž jeho žáci a další lékaři, kteří se klonili k podobnému pojetí medicíny. Svazky se obvykle věnují vybrané

problematice (např. „O epidemiích”), včetně chirurgie. Stěžejním bodem je názor, že původ nemoci nemá nic společného s nadpřirozenými silami a tělo funguje podle přírodních zákonů, jimiž se řídí i okolní vesmír. Nemoc vzniká, pokud dojde v organismu k nějaké disharmonii, nebo pokud existuje nerovnováha mezi organismem a vnějším prostředím. Z tohoto důvodu je nutné komplexně zkoumat nemoc i životní návyky postiženého člověka, aby byla odhalena příčina nemoci. Důsledně je odmítána myšlenka epilepsie a duševních chorob jako božských zásahů. Hippokratovská medicína dle těchto zásad doporučuje, aby léčba probíhala většinou přímo u pacientova lůžka. [Pollak, 1973]

Řeční lékaři obvykle putovali za prací, leckdy i na velké vzdálenosti i mimo Řecko, a tak se alespoň seznámili i s medicínou odjinud, než sami pocházeli. Někteří se ale usadili a měli stále ordinace ve městech. Většinou nebyli vlastníky zemědělských pozemků a příslušelo jim sice nižší společenské postavení, přesto se těšili poměrně značné úctě. [Porter, 2001] Dům lékaře ve městě, ve kterém měl svou ordinaci (iatreon), byl viditelně označen kamennou baňkou. Lékař však velmi často navštěvoval pacienty v jejich domovech a ve svém domě měl pouze malou vyšetřovnu. Až od 4. století př. n. l. se stal lékařův dům malou nemocnicí či klinikou, kde se nacházela lékárna, ubytovací místnosti pro nemocné, operační sál, vyšetřovna i byt samotného lékaře a jeho rodiny. Podle tehdy platících zákonů pohostinnosti, byl lékař v podstatě povinen poskytnout přístřeší pacientům přicházejícím za ošetřením z daleka, což s sebou neslo mnohdy značné finanční náklady. Lékařova pověst měla přímý vliv na výši požadovaného honoráře, takže mezi lékařskými školami i jednotlivými lékaři existovala silná konkurence. [Pollak, 1973]

Již pro 7. století př.n. l. jsou doloženi úřední lékaři v řeckých koloniích. Od 5. století př.n. l. byl takovýto obecní lékař v každém větším sídle. Jeho povinností bylo vyučování, organizace pomoci při epidemii a bezplatné ošetřování chudiny. Pro tento účel byla vybírána speciální daň, z níž bylo toto ošetření hrazeno (iatrikon). Existovali rovněž vojenští lékaři, i když mnoho informací o jejich činnosti dochováno není. (Lykurgovy zákony) Někteří řeční lékaři se zejména na dvorech tyranů či orientálních vládců stávali osobními (dvorními) lékaři. Příkladem je Démodekes z Krotónu, jenž ze služby u tyрана Polykrata ze Samu putoval do perského zajetí, a později úspěšně léčil vykloubeninu perského panovníka Dareia I., za což byl bohatě odměněn. Ne všichni osobní lékaři ovšem byli takto úspěšní. Apollonidés z Knidu byl popraven na dvoře Artaxerxa I., neboť se mu nepodařilo vyléčit královu churavou

sestru. Zvláštní skupinu po určitý čas tvořili i tzv. Asklépiovci, skupina lékařů, kteří odvozovali svůj původ od Asklépia (i Hippokrates). Navzdory svému názvu nebyli tito lékaři nijak úzce spojeni s Asklépiovým kultem. Původně jako skupina příbuzných léčili v chrámech a cestovali po poutních místech. V 5. století př. n. l. již byli Asklépiovci rozvinutou lékařskou školou, jejíž členové vykonávali své povolání a učili své žáky za honorář v blízkosti Asklépiových chrámů, kde neměli nouzi o přicházející nemocné. [Pollak, 1973]

Lékařství, tehdy vnímané spíše jako řemeslo, mohl vykonávat každý, kdo chtěl, aniž by musel skládat nějaké oficiální zkoušky. Lékařské povolání směli vykonávat i otroci a další neplnoprávní občané pod podmínkou, že mohli ošetřovat pouze sobě rovné, nikoli plnoprávné občany. Totéž platilo v případě lékařských diskuzí. Lékařské řemeslo bylo uzavřeno ženám, i když existovali kvalifikované porodní báby a ošetřovatelky. Kvůli rozdílné kvalitě vzdělání a kvalifikace zahrnovalo lékařské povolání pestrou škálu úrovní – od vyložených šarlatánů přes mastičkáře a felčary po skutečně odborníky a zkušené lékaře. [Pollak, 1973]

Lékaři hlásící se k Hippokratovu učení po vyučení při vstupu do společenství skládali Hippokratovu přísahu. Byla především základním etickým kodexem medicíny a udržela se dodnes, ale v žádném případě se nejednalo o všeobecně přísně dodržovaná pravidla pro lékařskou praxi. Vznikla mezi 5. a 3. stoletím př. n. l. a její hlavní myšlenkou bylo, že lékař musí konat vždy v nejlepším zájmu pacienta, nikdy nepodat lék ani neprovést zákrok, který by nemocnému přitížil. Přísaha také odrazuje od operací uvnitř těla, jež Hippokratovci považovali za riskantní. Bylo lépe takové úkony přenechat vždy těm, kteří se specializovali na válečná zranění apod.. Je zde definován i vztah mezi lékařem-učitelem a jeho žákem, jenž je povinen mu i po ukončení výuky prokazovat patřičnou úctu a poskytnout pomoc v nouzi. [Porter, 2001]

1.4.3. Léčebné metody antického Řecka

Řecký lékař provedl vždy nejprve pečlivé vyšetření, jehož součástí byl i rozhovor s pacientem. Lékař se tak dověděl informace, které by mu mohly při prohlídce těla uniknout. Navazoval takto důvěrný vztah lékař-pacient, který byl považován za velmi důležitý. Běžný byl poslech i prohmatání a průzkum ran sondami. Pozorování a zaznamenání příznaků nemoci bylo nesmírně důležité, stejně jako sledování okolí a životních návyků nemocného, protože prostředí i styl života

dle názoru antických Řeků bezprostředně ovlivňuje lidské zdraví. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Během léčby se pak řečtí lékaři snažili vyhnout riskantním a invazivním zákrokům, které vnímali až jako poslední možnost. Chirurgie se netěšila přílišné úctě, byla považována za méně sofistikované řemeslo prováděné rukama než ostatní medicína (odtud i její řecký název cheirurgia – práce rukou). Hippokratovští lékaři sice chirurgické znalosti zřejmě měli, ale operativní léčbu spíše zavrhovali. [Porter, 2001]

Léčba ran spočívala v přikládání obvazů napuštěných bylinnými výtažky a minerálními roztoky. K desinfekci a čistění ran se používalo víno a ocet, jež mají antiseptické účinky. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Známo bylo též škrtidlo, dlaha i šití. K amputaci končetiny při poranění se přistupovalo až, když se stala nevyhnutelnou z důvodu infikování rány gangrénou. Hippokratovští lékaři dávali přednost léčbě změnou životosprávy případně léky. Preferovali léčení pomocí vhodné stravy, což vedlo k rozkvětu dietetiky. Lékař se měl neustále zdokonalovat v diagnostice, ale důležité bylo i stanovení prognózy včetně včasného upozornění na blížící se smrt pacienta, jenž měl takto možnost uspořádat své záležitosti. Lékař sám pak nemohl být nařčen ze selhání. [Porter, 2001]

K největším omylům hippokratovského lékařství patřil zejména názor, že hnis je nezbytnou součástí hojivého procesu a je tedy vhodné nechat ránu hnisat. A dále pak ono nechvalně proslulé pouštění žilou, jež mělo nemocnému ulevit od přebytečné či nakažené krve. Tuto život ohrožující metodu proslavil zejména římský lékař Galénos, díky jehož autoritě zůstala oblíbenou terapií až do novověku. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

1.4.4. Alexandrie centrem lékařského bádání

Centrem medicíny a dějištěm nových objevů se za helénismu stala egyptská Alexandrie. (obr. 18) Lékaři i další vědci se zde usazovali především kvůli proslulé alexandrijské knihovně, jejíž fond čítal až 700 000 svazků. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Zde bádá ve 3. století př. n. l. Hérofilos z Chalkedónu (330 – 260 př. n. l.), jenž významně obohatil tehdejší znalosti anatomie. Rozlišil tepny a cévy, motorické a senzorické nervy, objevil prostatu a zabýval se výzkumem mozku. Jeho současník Erasistratos z Keu (330 – 255 př. n. l.) nesouhlasil s teorií tělesných tekutin, objevil srdeční chlopně a přisoudil srdci funkci pumpy rozhánějící krev do těla. Pokračoval i ve zkoumání struktury mozku, jenž považoval za orgán myšlení a inteligence.

Bohužel spisy obou těchto lékařů-vědců se nedochovaly a o jejich objevech informují pouze komentáře a zmínky ostatních antických autorů. Díky nim je doloženo, že navzdory četným pokrokům se alexandrijští vědci dopouštěli omylů. Nervy pro ně byly duté trubice naplněné vzduchem (pneuma) a popsání shluku tepen na spodku mozku dokazuje, že své experimenty a pitvy prováděli především na zvířatech (u člověka se tento jev nevyskytuje), a tak nemohly být jejich anatomické poznatky přesné. [Porter, 2001] Alexandrijská knihovna byla vypálena křesťany roku 391 n. l. (museon bylo zničeno již roku 295 n. l.), čímž také na více než tisíc let skončilo období výzkumů a převratných medicínských objevů. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

Největším přínosem řecké a zejména hippokratovské medicíny bylo pojetí nemoci jako projevu poruchy v organismu (bez nadpřirozených příčin), v němž probíhají procesy podléhající přírodním zákonům. Lidské tělo má dle názoru Hippokratovců přirozenou schopnost léčení a regenerace, která by měla být vhodnou stravou, pohybem a léčivý pouze povzbuzena či aktivována. [Pollak, 1973] „Medicína hippokratovců je modernímu lékařství mnohem blíže než kterékoli lékařské umění minulosti.“ [Pollak, 1973, str. 275]

1. 5. Medicína v antickém Římě

V raném období římských dějin se lékařství omezovalo spíše na domácí léčitelství a pomoc kněží, kteří obřady, modlitbami a zaklínáním vyháněli nemoc a zajišťovali nemocnému pomoc bohů. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Římané měli svou bohyni zdraví Salus, již žádali o ochranu před chorobami. Mars jako válečný bůh strážil hranice římského území nejen před nepřáteli, ale i před nemocemi. Bohyně Juno a Diana měly na starosti mimo jiné těhotenství a zdraví dětí. Později přibýlo k pestré škále římských bohů-léčitelů i mnoho božstev řeckých (Apollón, Hygiena (obr. 19), Asklépios) a orientálních či egyptských (Isis, Serapis). Římané také přejali léčebné metody národů, jež si při své expanzi podmanili. Léčitelé Etrusků se vyznali v léčivých bylinách a etruští kněží (augurové) prosluli věštěním z jater obětních zvířat, kterému Římané přikládali nesmírný význam. Velmi známé jsou i etruské zubní náhrady připojované k zdravému chrupu zlatými nýty a dráty. Lékařství jako povolání a věda se však začalo v Římě rozvíjet až s příchodem řeckých lékařů na přelomu 4. a 3. století př. n. l. [Pollak, 1973]

1.5.1. Řečtí lékaři v antickém Římě

Řecké lékařství proniklo do Říma ve větší míře po roce 293 př. n. l., kdy vypukl ve městě mor a Římané poslali své vyslance pro pomoc do Epidauru, centra Asklépiova kultu. Podle pověsti se s řeckými lékaři nalodil i posvátný had. Když pak loď vplouvala do přístaviště na řece Tiberu, had doplaval na ostrov, který se v řece u Říma nachází. Tento ostrov (Isla Tiberina) byl pak zasvěcen bohu Asklépiovi (latinsky Aesculapus) a vznikla na něm nemocnice. [Pollak, 1973]

Zprvu praktikovali v Římě řeckou medicínu hlavně otroci (servus medicus), většinou ne plně vzdělaní lékaři. V průběhu 3. století však přicházeli do Říma i zcela vyučení svobodní řečtí lékaři a jejich obliba mezi obyvatelstvem brzy výrazně vzrostla, což jim přinášelo všeobecnou úctu a dobrý výdělek. Medici se ale na římském území nesetkávali pouze s vlídným přijetím. Někteří římscí autoři zaujímal k řeckým léčitelům vyloženě odmítavý postoj. Například Cato starší (234 -149 př. n. l.) byl neochvějným zastáncem tradiční římské domácí léčby (čaje apod.) a s novotami Řeků nesouhlasil. Dokonce nařkl Řeky z oslabování odolných a od přírody zdravých Římanů a způsobení skomírání starých římských ctností. [Porter, 2001] Plinius starší se domníval, že povolání vyučované za peníze a vykonávané rukama je nehodné římského občana, a proto ho mají provozovat otroci a propuštěnci. [Pollak, 1973]

Významným řeckým lékařem v Římě byl Asklépiadés z Bithýnie (124 – 56 př. n. l.), jehož heslem se stalo: „ cito tuto et incunde” (rychle, bezpečně, příjemně). Vyhýbal se důsledně riskantním léčebným zásahům (pouštění žilou) na pacientovi a dosáhl značné slávy a váženosti. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Stal se zakladatelem školy metodistů, jejichž učení vycházelo z atomové (korpuskulární) teorie, která říká, že zdraví je závislé na uspořádání částic (atomů) a jejich vazeb. Pokud se správná struktura naruší, vzniká nemoc. [Porter, 2001]

1.5.2. Lékařské školy a postavení lékařů

Řečtí lékaři v Římě se stejně jako ve vlastním Řecku záhy rozdělili na několik skupin (škol). Všechny byly sice více či méně ovlivněny učením Hippokratovců, ale jejich názory se poměrně značně odlišovaly a školy si vzájemně konkurovaly. První školou byli tzv. dogmatikové, kteří se soustředili na odhalení příčiny nemoci a prováděli pitvy za účelem lepšího poznání vnitřní anatomie (převážně opět zvířata). Často své poznatky uplatňovali více v disputacích než v běžné praxi. Další školu

tvořili empiristé, jež svou praxi zakládali na dlouhodobých pečlivých pozorováních pro zjištění nových příznaků a rozlišení nemocí. Při léčbě vycházeli z těchto pozorování a zaznamenávaných zkušeností s jejich léčbou. Škola metodistů sestavila pro své členy pouze jednoduchý manuál léčebných metod (masáže, pohybové aktivity, vodoléčba), který bylo možné se velmi rychle naučit a používat v praxi. Metodisté považovali složité teorie o nemoci a dlouhá pozorování nemocných za neopodstatněné. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

Lékaři vykonávali své povolání za úplatu (mimo otroků) v soukromé praxi či jako dvorní a osobní lékaři. Obecní lékaři dostávali svůj plat od města a jejich povinností byla péče o lid. Záhy se léčitelé domohli v Římské říši privilegovaného postavení. Caesar udělil roku 46 př. n. l. všem adeptům svobodných umění (mezi než patřila i medicína) římské občanství. Augustus (63 př. n. l. -19 n. l.) lékaře zprostil daní a konečně Vespasian (9 -79 n. l.) je osvobodil i od služby v armádě. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Nastal rozkvět tohoto povolání a počet všemožných léčitelů nebyvale vzrostl, jelikož ani i v Římě se mohl stát lékařem prakticky každý, aniž by byly jeho vědomosti přezkoumávány. To vedlo mimo jiné i k obrovské konkurenci mezi obyčejnými šarlatány, mastičkáři a vzdělanými lékaři. Chudší lékaři (medici) léčili v přenosných “ordinacích” přímo na ulici. Množily se pokoutné praktiky a medicína získala postupem času celkově špatnou pověst. Antoniu Pius (138- 161 n. l.) byl nakonec nucen zavést numerus clausus, takže od daní a služby byl nadále osvobozen jen určitý počet lékařů. [Pollak, 1973] Až od roku 200 n. l. je pro výkon medicínské praxe nutná atestace. Získat ji nebylo jednoduché. Uchazeči museli jít do učení k uznávanému lékaři nebo do některého z významných center (Alexandrie, Efesos) a dokončit nutné vzdělání, což nebyvalo levné. Počet lékařů se poté opět snížil. Medicína byla do určité míry přístupná i ženám, pokud se specializovaly na gynekologii. Poměrně uznávané byly i zkušené porodní báby, které pečovaly o rodičku před i po porodu. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

1.5.3. Galénos

Římské lékařství hojně čerpalo z řeckého, ale mnoho postupů a odvětví Římané zdokonalili a obohatili. Chirurgie byla na poměrně vysoké úrovni, ačkoli plnému rozvoji této disciplíny bránila, stejně jako dříve v Řecku i jinde, nedostatečná znalost a výzkum vnitřní anatomie člověka. Dokladem je nález lékařských nástrojů

z Pompejí, jejichž vzhled je téměř shodný s účelným designem moderního lékařského náčiní. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

Římané také věnovali značnou pozornost veřejnému zdraví a všeobecné hygieně. Stavba akvaduktů, fontán, lázní i odpadních stok (cloaca maxima) znamenala i pro běžné obyvatelstvo velmi dobré hygienické podmínky. [Porter, 2001]

I římsí lékaři přinesli antické medicíně nové poznatky a teorie. Marcus T. Varro (116 – 28 př. n. l.) se domníval, že nemoci způsobují choroboplodné zárodky (lidským okem nerozpoznatelné), které se množí v močálech. [Duinová, Sutcliffová, 1997] Dochoval se též spis Aretaia z Kappadokie (2. století n. l.) *“De causis et signis acutorum et diuturnorum morborum”*, v němž se nachází nejpodrobnější antický popis různých onemocnění. [Porter, 2001] Dílo Aul Cornelia Celsa (25 př. n. l. – 50 n. l.) *“De medicina”* se stalo na dlouhou dobu příručkou pro běžnou medicínskou praxi. Jeho definice akutního zánětu (zarudnutí, otok, bolest, horkost) je platná a vyučuje se dodnes. [Duinová, Sutcliffová, 1997]

Největší autority a vlivu však z římských lékařů dosáhl bezesporu Claudius Galénos (129 – ca. 216 n. l.). (obr. 20) Narodil se v Pergamu, kde také začal se svým studiem. Pokračoval v něm ve Smyrně a Korinthu. Své vzdělání pak završil ve vědeckém centru tehdejší doby – egyptské Alexandrii. Byl nesmírně inteligentní a stal se odborníkem mnoha vědeckých disciplín. Vynikal v matematice, astronomii i filosofii. Později obrátil svou pozornost takřka výhradně k medicíně a živil se po návratu do Pergamu jako lékař gladiátorů. V oné době se soustředil především na poznání anatomie, k čemuž měl při gladiátorských zápasech mnoho příležitostí, protože zranění bojovníků mu umožňovala alespoň nahlédnout do vnitřku lidského těla. [Duinová, Sutcliffová, 1997] V roce 162 n. l. odchází Galénos provozovat své povolání do Říma, kde se záhy proslavil pomocí veřejných vystoupení. Posléze se stal osobním lékařem císaře Marka Aurelia (121 – 180 n. l.) a velmi zbohatl. [Porter, 2001]

Z Galénova díla se dochovalo 350 spisů. Tématika je velmi pestrá, věnoval se prakticky každému oboru. V jeho medicínských spisech je vylíčeno jeho pojetí medicíny jako komplexního vědního oboru, který není možné dobře praktikovat bez znalosti ostatních přírodovědných disciplín (matematiky, fyziky) a bez filosofie (logiky). Zabýval se také otázkou lékařské etiky. Důvěru pacienta k lékaři považoval za nutný předpoklad úspěšné léčby a nabádal lékaře, aby své povolání vykonávali z lidských pohnutek a nikoli pro hromadění majetku. Jeho práce přinesla významné

objevy: formuloval teorii o psychickém původu nemoci (psychosomatické choroby) a zejména jeho spisy o pulsu (kolem roku 170) přinesly nové poznatky anatomie a možnosti diagnostiky. [Porter, 2001]

Dopustil se snad i díky své pověstnému egoismu několika zásadních omylů nebo převzal nedostatky některých nauk svých předchůdců. Stále vycházel z teorie tělesných šťáv a jeho představa o jejich hromadění především v nemocných částech těla vedla k nebyvalému rozmachu léčby pouštěním žilou. Tato metoda se používala nakonec zcela nelogicky i při velmi vážných nemocech a v případech, kdy u pacienta k velkým ztrátám krve již došlo. Galénos údajně s oblibou nevybíravě napadal své odpůrce a konkurenty, nicméně dosáhl výjimečného věhlasu a jeho metody a pojetí lékařství se udržely bez větších změn až do novověku. [Porter, 2001]

2. Antická materia medica a současné bylinná a homeopatická léčiva

2.1. Homeopatie, herbalismus a antická léčiva

V posledních několika desetiletích nastává renesance tradiční lidové a tzv. alternativní medicíny v západních zemích. Důvodem je zřejmě jak postupné uvolnění vlivu různých církví, jež tradičnímu léčitelství nebyly nakloněny, globalizace a multikulturní prostředí, tak i jistá nespokojenost s přístupy a metodami ortodoxní medicíny – zejména pak s jaksi neosobním („systémovým“) zacházením s pacientem. Dříve mezi léčiteli alternativních metod a ortodoxními lékaři vládla poměrně silná nevraživost – lékaři vytykali léčitelům nejčastěji neodbornost a nejisté vědecké podklady jejich postupů, léčitelé lékařům naopak přílišnou soustředěnost na jeden dílčí problém a nikoli na organismus jako celek a zbytečně časté používání silné chemie a invazivních zákroků. V poslední době se alternativní léčebné metody (zejména homeopatie, bylinkářství, vodoléčba, hypnóza, akupunktura a mnohé další) dočkaly nového rozkvětu, někdy alespoň jako podpůrné prostředky, víceméně povšechného uznání i v lékařské obci. Přibývá též lékařů ortodoxní medicíny, kteří sami některou z alternativních metod ovládají a využívají.

2.1.1. Homeopatie aneb léčení podobného podobným

Ačkoli jsou některé základní principy homeopatické léčby známy již od dávných dob, za objevitele samotné homeopatie jako ucelené a samostatné disciplíny je považován německý lékař a chemik Samuel Hahnemann (1755 – 1843 n.l.). Údajně nebyl spokojen s výsledky a postupy medicíny 18. st. n. l., a tak se zaměřil na nalezení nové obzvláště účinné, rychlé a šetrné léčebné metody. Při experimentech s léčivými látkami vycházel ze své teorie, že organismus vládne vlastní léčivou silou a příznaky pozorované na pacientovi jsou pouze vnějším projevem snahy této síly o zvládnutí nemoci. Cílem podávání především rostlinných léků pak bylo podpořit tyto projevy a stimulovat tak obranný mechanismus těla. [Sommer, 2000, str. 5]

Základním kamenem homeopatie je teze „Similia similibus curentur” neboli podobné ať je léčeno podobným. [Sommer, 2000, str. 5] Toto pravidlo stanovil Hahnemann na základě svých pokusů s rostlinnými látkami, které prováděl obvykle sám na sobě. Zvláště důležitý byl v tomto směru pokus s kůrou ze stromu chininovníku. (obr. 21) Chinin byl dříve hojně vyhledávaným lékem na malárii, jejíž záchvaty tišil. Hahnemann po požití dávky této látky zjistil, že chinin vyvolává u zdravého člověka tytéž symptomy, které provázejí malarickou horečku, a na něž je lékem. Zrodila se tedy myšlenka, že substance u zdravého jedince vyvolávající příznaky určitého onemocnění, je pro člověka, jenž onou nemocí trpí lékem. Hahnemann se pak prakticky po zbytek života věnoval zdlouhavému procesu mapování účinků (příznaků) různých látek a zaznamenávání symptomů chorob, aby mohlo být nalezeno, co nejvíce podobností a tím i vhodných léčiv. [Dealerfield, 1995, str. 87,88]

Dalším klíčovým prvkem homeopatické léčby je potenciace, díky níž je homeopatický lék údajně nesmírně šetrný ale vysoce účinný. Jedná se o speciální způsob ředění vybraného léčiva, který zajistí, že i prudce jedovaté látky nebezpečné i v nejmenších dávkách, je možné pacientovi podat bez obav. Existuje několik typů potence (ředění) podle poměru, v němž se látky nacházejí. Nesou označení D (1:10), C (1:100) a LM (Q, 1:50 000) a číslo označující počet jednotlivých ředění. Potenciace probíhá tak, že pro získání vhodné potence C se vezme 1 kapka léčivé látky a 99 kapek alkoholu, směs je nutné 10 protřepat. Opakováním procedury s kapkou vytvořené směsi se pak dosáhne zvolené potence (například C6). [Sommer, 2000, str. 6,7] Tato Hahnemannova metoda údajně nesmírně zvyšuje účinnost ředěných látek, ačkoli se to po fyzikální stránce nezdá být pravděpodobným. Potenciace je

jedním z nejproblematictějších bodů homeopatické léčby., Přestože jsou homeopatické metody předmětem zkoumání vědců, v současné době neexistuje žádné vědecké vysvětlení pro tento jev a nepodařilo se dosud ani vědecky dokázat, ani zcela popřít zákony homeopatie. [Dealerfield, 1995, str. 88]

Homeopatie je medicínou holistickou, v čemž jistě zčásti spočívá její atraktivita pro veřejnost. Každý člověk musí být posuzován jako individuum v širokém kontextu svého životního stylu, prostředí a duševního rozpoložení. Dle homeopatických pravidel léčby se po podání správného léku příznaky choroby přesunou v rámci organismu na méně důležitá místa – obvykle tedy z vnitřku na povrch těla, z horní části do spodní a z životně důležitých ústrojí do méně podstatných. Kritici této metody často argumentují, že domnělý efekt přípravku je pouze psychického původu a homeopatie tak pracuje jen s tzv. placebo efektem.⁶ Zastánci ovšem kontruují otázkou, jak lze pomocí placebo vysvětlit, že homeopatická léčba je s úspěchem praktikována i u zvířat. [Dealerfield, 1995, str. 88] Ne zcela vyřešena je zřejmě otázka interakce mezi několika homeopatickými prostředky, protože zdroje se v údajích o možnosti podat více různých léčiv při léčbě jednoho onemocnění liší. I přes problematičnost některých svých zásad se homeopatie dnes těší rostoucímu zájmu a oblibě.

2.1.2. Herbalismus

Herbální medicína (bylinářství) využívající léčivé schopnosti nejrůznějších rostlin byla v minulosti jednou z hlavních lékařských metod snad všech civilizací. V současnosti závisí na herbalismu stále 80 % lidské populace. [Poluninová, Robbins, 1994, str. 20] Dodnes je rostlinná medicína podstatnou složkou indické ajurvědy, tradiční čínské medicíny i léčitelství amerických indiánů a ve starověku se na něj spoléhali například Egypťané, Řekové, Římané i Keltové.

Herbalisté využívají buď rostlinu celou či pouze některé její části. Léky se připravují jako tinktury (vznikají rozdrcením rostliny a naložením v alkoholu), odvary, maceráty, kapsle, patilky, masti i oleje pro vnější užití. Mnoho léků moderního lékařství jsou vlastně extrakty rostlin pouze chemicky izolované a koncentrované (například aspirin, steroidy či amfetaminy). Stoupenci bylinkářství si myslí, že používání celé rostliny či části se všemi obsaženými látkami (i s těmi

---

⁶ Lék, který neobsahuje žádnou účinnou látku. Zdroj : Lékařský slovník on-line, www.maxdorf.cz

nemajícími na nemoc žádný vliv) výrazně snižuje riziko nežádoucích vedlejších efektů, tak obávaných u moderních drog. [Dealerfield, 1995, str. 84, 85]

Stejně jako homeopatie, herbální medicína se snaží o komplexní (holistický) přístup k léčení. Možnosti bylinné léčby jsou velmi široké a sahají od nachlazení a angíny, přes žaludeční vředy a trávicí obtíže k artritidě, alergii i astmatu. Většina verbalistů uznává, že v akutních případech je chirurgický zásah a použití moderních léků nutností, ale i u nevléčitelných chorob nabízí bylinná medicína prostředky pro tišení bolestí a zlepšení kvality života.

2.1.3. Antická léčiva

Informace o léčivých rostlinách, ostatních léčivech i receptech používaných v antice získáváme především ze spisů několika antických autorů, kteří se touto problematikou zabývali, a jejichž práce se dochovaly (alespoň ve formě citací u jiných autorů). Je to především spis *Materia Medica* (ca. 64 n. l.) řeckého lékaře u římského vojska Pedania Dioscorida (40 – 90 n. l.) z Anazarbu v dnešním Turecku. Během své vojenské kariéry měl možnost nejen pozorovat nemocné a raněné legionáře, ale také sbírat léčivé rostliny a přípravky v různých krajích. Navštívil i slavnou Alexandrijskou knihovnu a studoval v městě Tarsu. Dioscorides se ve svých nesporně vědecky pojatých dílech nicméně soustředil na praktické využití rostlin, minerálních i živočišných látek. Botanickými charakteristikami rostlin se zabýval méně často a jen stručně. [Osbaldeston, 2000, str. 20]

Vědeckému zkoumání rostlin z přírodovědných hledisek zasvětil svůj život o několik století dříve jiný Řek – Theofrastos z Eresu (372 – 287 př. n. l.). Je právem nazýván otcem botaniky a jeho díla *Historia Plantarum* a *De causis Plantarum* dodnes udivuje svou detailností a přesností. Cenným pramenem je i monumentální dílo Plinia staršího (23 – 79 n. l.) *Histria naturalis* (77 n. l.), ačkoli pouze 37 knih z tohoto encyklopedického spisu se zachovalo do dnešní doby. [Osbaldeston, 2000, str. 21] Pro studium antické medicíny jsou nesmírným přínosem též početné spisy Galény a samozřejmě výše zmíněný *Corpus Hippocraticum*.

2.2. Léčivé rostliny v antice a dnes

Většina léčivých rostlin vyskytujících se obecněji v Evropě a na Předním Východě, které jsou dnes v povědomí většiny lidí jako oblíbené prostředky tradičního

lidového i alternativního léčitelství, byla známa a využívána i v antice. Způsob použití se však mohl lišit a u některých rostlin byly lékařsky využívány jiné části či druhy. Od hojnějšího užívání jiných v antice populárních léčiv se v současnosti ustupuje a jsou někdy nahrazeny druhy, jež antičtí lékaři zavrhovali.

2.2.1. Blín – Hyoscyanus

Existuje více druhů blínu (lat. Apollinaris) a jsou hojně rozšířeny, ale v antice byly nejvíce známy tři: bílý (albus), bezbranný (muticus) a černý (niger). Jež Dioscorides rozlišoval podle barvy květů (bílá, purpurová a žlutá). (obr. 22-23) Jako mnoha rostlinám byla i blínu přisuzována kouzelná moc a legendární původ. Blín měl přinést Hérakles ze své výpravy do podsvětí a pak ho věnovat lidem. Pivo, jehož ingrediencí byla i tato rostlina ovšem znali již Asyřané. Hippokratovci podávali semena blínu společně s vínem při čtvrtodenní horečce (malárii) a tetanu. Byl považován také za dobrý lék na ženské problémy. Lékaři si byli vědomi toho, že blín je jedovatý (zejména blín černý), a jako protilátku při požití příliš velké dávky doporučovali oslí mléko. Látky v této rostlině obsažené mají analgetické účinky, a proto byla i součástí Galénova philonia – uspávacího prostředku. [Rätsch, 2001, str. 65 – 70]

Dioscorides doporučuje blín bílý, jehož listy, plody i stonky se rozdrtí a vylisuje se z nich šťáva, která má bolest tlumící účinky, stejně jako rozmačkaná nálev z rozdrcených semen. Z rozdrcených výhonků smíchaných s pšeničnou moukou se dají vyrobit tzv. kollyrie (“chlebičky, placičky”), které se prodávaly a rozmělnovaly do mastí či léčivých nápojů. Preparáty z blínu sloužily k léčení bolestí uší, ženských nemocí, zánětu očí ale třeba i nachlazení nebo kašle. Semena ve víně měla pomáhat proti podagře a otokům ňader po porodu. Čerstvé listy máčené ve víně sloužily ke srážení horečky a tlumení bolesti. [Dioscorides IV, 69]

Blínu jsou přisuzovány psychedelické účinky, v antických pramenech je popsán jako bylina způsobující šílenství. Zřejmě ho tedy užívali kněžky ve věštírnách (Delfy). Omamné působení blínu bylo známo i Keltům a Germánům. Alkaloidy v něm obsažené mohou zapříčinit delirium provázené halucinacemi. Požití velké dávky léku z této rostliny může mít za následek i smrt (zástava dechu). V lidovém léčitelství se blín udržel jako léčivka dodnes na Kypru a severní Africe, kde slouží jako přísada do léků na ženské nemoci. [Rätsch, 2001, str. 65 – 70] V současnosti se

jako léčivá bylina uplatní oproti antice spíše onen zavrhaný blín černý. Kouření natě se doporučuje při astmatu, dále se užívají listy a semena rostliny. Má sedativní účinky a působí jako prevence kinetózy (nevolnosti z pohybu). [Poloninová, Robbins, 1994, str. 108] V Homeopatii se preparáty z blínu černého podávají osobám nervózním, podrážděným a podezřívým, které mají sklon k exhibicionismu, například při nočním křečovitém kašli. Dle pravidel této alternativní metody je podáván při stavech podobných tomu, které prudce jedovatý blín černý způsobuje po podání zdravému jedinci – deliriích a halucinacích. [Jouanny, 1993, str. 141, 142]

2.2.2. Heřmánek pravý (*Chamomilla reticulata*)

Jako kosmetický prostředek byla mast z heřmánku (lat. *Anthemis*) oblíbená již ve starém Egyptě. O využití této byliny (obr. 24) v lékařství se však mnoho neví. Hippokratovci i Galénos ji doporučovali kvůli protizánětlivým účinkům, ale Dioscorides se o něm ve své *Materia medica* zmiňuje jen povšechně. [Rätsch, 2001, str.125,126] Kvete na jaře, kdy je také vhodná doba k jeho sběru. Odvar z květů (kořenů, stonků) má hřejivé účinky a je vhodný k sedacím koupelím pro povzbuzení menstruace a také k přerušování nechtěného těhotenství, vypudí z těla i močové kameny. Dále ho lze použít při žaludečních a střevních problémech, žloutence a nemocích jater. Výborným lékem byl na zánět močových cest a měchýře. [Dioscorides III, 154]

Éterický olej z heřmánku a látky v rostlině obsažené mají skutečně protizánětlivé účinky. [Rätsch, 2001, str.125,126] Látky v rostlině se nacházející uvolňují svalové napětí, mírní bolesti a mají sedativní a antibakteriální účinky. Pití heřmánkového čaje povzbuzuje chuť k jídlu. Jako bylinný preparát (květy, natě) se hodí k léčbě migrén, menstruačních potíží, revmatu a dny (tlumí bolest). Zevně jako obklad, mast apod. ho lze užívat na ekzémy, popáleniny i alergie (vyrážky). [Poluninová, Robbins, 1994, str. 114] Člověk, pro něhož je tato léčivka vhodným homeopatickým lékem se vyznačuje přecitlivělostí (bolest) a nervozitou, mívá záchvaty vzteku a zálibu v kávě a čaji. Homeopaté předepisují heřmánek na bolesti zubů (i u malých dětí), průjmy a trávicí ústrojí, horečku a rozličné bolesti (revma), kašel a nachlazení. [Jouanny, 1993, str. 87, 88] Pokud pacient trpí těmito obtížemi ale duševní stav je jiný, nebude dle homeopatických zásad léčba heřmánkem úspěšná a musí být nalezen lék s vhodnější charakteristikou.

2.2.3. Kopřiva dvoudomá (*Urtica dioica*)

Tato hojně rozšířená rostlina (obr. 25 - 26), jejíž mladé výhonky jsou jedlé, se v hippokratovském lékařství uplatnila jako hřejivý lék a pro výrobu léčivého kopřivového čaje. [Rätsch, 2001, str.158 - 160] Dioscorides uvádí recept na kataplasma ze semen a listů kopřivy a soli na psí kousnutí, gangrénu i vředy a abscesy. Listy kopřivy měly po přiložení na břicho mít blahodárný vliv při chorobách dělohy. Semena s medem lze využít při zápalu plic. Odvar z listů je močopudný. [Dioscorides IV,94]

Histamin nacházející se v listech je pro kůži velmi dráždivý. Kopřivy obsahují také množství chlorofylu, vitamin C, železo a další prvky. V lidovém lékařství se používá čaj z kopřivové natě proti slabosti a na čištění krve. Přikládání listů pomáhá při artritidě. [Rätsch, 2001, str.158 - 160]

Homeopatie využívá kromě kopřivy dvoudomé také kopřivu žahavku (*Urtica urens*). Je vhodná na podobné symptomy, jaké za normálních okolností vyvolá popálení kopřivou. Například jde o kopřivku (vyrážku) a bolesti způsobené revmatem či dnou. [Jouanny, 1993, str. 336] V bylinných receptářích je uvedena jako medikament proti krvácení (stahující efekt), kožních vyrážkách, nutnosti snížit cukr v krvi. Údajně kopřiva také napomáhá tvorbě mateřského mléka. [Poluninová, Robbins, 1994, str. 129] Zatímco v minulosti platila kopřiva za lék na hadí uštknutí, dnes je známa spíše jako diuretikum skvěle pomáhající při infekci močových cest a měchýře. I v současnosti mohou mladé rostlinky bez žahavých chloupků posloužit jako příloha k jídlu ve formě špenátu či jako zdravý prospěšný salát. [Léčivá moc vitamínů, bylin a minerálních látek, 2001, str. 106,107]

2.2.4. Mák setý (*Papaver somniferum*)

Mák setý (obr. 27, 28) má v lékařství své místo již po tisíciletí. Z nezralých makovic je po naříznutí možné získat mléčně zbarvenou šťávu, která obsahuje opět alkaloidy. Na vzduchu se sekret sráží a vznikne hnědé surové opium. Slovo opium pochází z řeckého opos (šťáva) a bylo známé už Sumerům. Díky svým omamným a uspávacím účinkům platilo opium za vhodný přípravek k vyvolání spánku a snů. Odtud i jeho spojení s bohy Hypnem (spánek), Thanatem (smrt) a Nyx (noc), kteří byli zobrazováni s touto bylinou (makovicemi). Ve starověku se mák hojně pěstoval na Kypru, odkud se vyvážel i do Egypta a Levanty. Opium se kouřilo nebo se rozpouštělo ve víně. Šťáva z máku smíchaná s medem je jako nápoj přivolávající

prorocké sny se objevuje ve Vergiliově Aeneidě. Galénos ho přidával do svého slavného všeléku a universálního protijedu theriaku. [Rätsch, 2001, str.176 - 182]

Ze surového opia se vyráběly tabletky, které tlumily bolesti, navozovaly spánek. Užívalo se i při kašli, na podporu trávení i žaludečních problémech. Ve starověku bylo rovněž známo, že předávkování opiem způsobí nejprve letargii a posléze smrt. [Dioscorides IV, 65]

Dle Theokrata vznikl mák z Afroditiných slz, když oplakávala Adonida. Hippokratovci si ho cenili jako léku se širokými možnostmi využití. Léčila se s jeho pomocí nespavost, choroby dělohy, průjmy, záněty i hysterii. „Opium patřilo k nejdůležitějším léčivým preparátům hippokratovců. Používali ho při léčbě takřka všech nemocí...” [Rätsch, 2001, str. 180]

Z opia se dnes získává morfin a kodein – velmi účinné léky proti bolesti. Vzhledem ke svým zklidňujícím, omamným a tlumícím schopnostem se v herbalismu užívá při průjmech, kašli a k ulehčení pacientům, kteří trpí bolestmi. V Homeopatii se mák osvědčil jako léčbě mozkových příhod, dýchacích obtíží a dokonce jako podpora odvykání alkoholu. [Poluninová, Robbins, 1994, str. 117] Dále pokud je nemocný v bezvědomí (kóma) a po operačních zákrocích v narkóze a anestezii ale i při nespavosti, nočních můrách a zácpě. [Jouanny, 1993, str. 226, 227]

2.2.5. Réva vinná (*Vitis vinifera*)

Tato rostlina (lat. Vinum) původem z pravděpodobně z Malé Asie je neodmyslitelně spjata s kultem boha Dionýsa a divokými slavnostmi na jeho počest (bakchanálie). Při sázení vinné révy (obr. 29-31) bylo obětováno Dionýsovi kůzle, aby se tak zajistila dobrá sklizeň. I antičtí lékaři, jež víno velmi často používali především jako základ pro ředění či rozpouštění jiných látek a součást dietních opatření, si ovšem uvědomovali, že alkohol je nutné podávat v umírněných dávkách, protože způsobuje závislost a další negativní projevy. [Rätsch, 2001, str. 230 - 235]

Dioscorides uvádí nespočet druhů vína a velké množství speciálních bylinných vín s přísadami léčivých rostlin – medu, datlové, mátové, myrtové atd. [Dioscorides V,1] Víno vyráběné v antickém Řecku i jinde ve starověkém světě bylo velmi silné a pilo se proto zředěné v poměru 1:2 či 1:3. [Rätsch, 2001, str. 230 - 235] Nálezy vinných amfor jsou známy ze všech možných lokalit v Řecku, Egyptě i jinde. Často jsou nádoby, v nichž se víno převáželo či uskladňovalo označené podobně jako dnes – místo původu, druh, doba výroby, někdy i jméno odpovědného člověka.

Vinná réva však nesloužila pouze k výrobě alkoholického nápoje a jako ovocný keř, nýbrž i samotná rostlina došla lékařského využití. Rozmělněné listy se přikládaly jako obklad na bolest hlavy, s kroupami, které byly poměrně oblíbenou přísadou působily proti pálení žáhy a zánětu. Preparátům z vinné révy je přisouzen element chladu a adstringentní efekt. Sekret vytékající z naříznutého kmínku révového keře smíchaný s olejem údajně odstraňoval chloupky a bradavice. Šťáva z vylišovaných čerstvých hrozných byla lékem na tyfus a žaludeční obtíže. [Dioscorides V,1]

Velmi populárním preparátem z vinné révy je nyní výtažek z jadérek v hroznech, který přispívá k prevenci rakoviny (antioxidant). Tento extrakt také ovlivňuje protékání krve tkáněmi a napomáhá tak lepšímu prokrvení končetin. Hodí se jako podpůrný prostředek při diabetu, křečových žilách, má snižovat únavu očí. Je také oblíbenou přísadou kosmetických krémů, protože napomáhá obnově kolagenu v kůži. Potlačuje alergické reakce, a tak poslouží při senné rýmě i kopřivce. V homeopatii se využívají zejména listy vinné révy k léčbě úplavice, nevolnosti, krvácení a dokonce cholery. [Léčivá moc vitamínů, bylin a minerálních látek, 2001, str. 184,185]

2.2.6. Řebříček obecný (*Achillea millefolium*)

Pomocí této i v našich krajích velmi populární léčivky (lat. *Achillea*) měl řecká hrdina Achilles ošetřit zraněného Patrola. Identifikace žebříčku (obr. 32) s Achilleovou léčivou rostlinou však není zcela jistá. O její funkci v antickém lékařství se dochovalo naneštěstí poměrně málo informací. U Dioscorida se lze pouze dopátrat, že byla vhodná k léčbě ran a stavění krvácení. V lidovém léčitelství se i v současné době uplatňuje jako lék na hnisavá zranění a pohmožděniny. Éterický olej z žebříčku je dezinfikující a uklidňující, má schopnost mírnit křeče. [Rätsch, 2001, str.243 – 244]

V bylinkářství se části této rostliny (listy, květy) používají kvůli jejich adstringentním a protizánětlivým účinkům jako obklady na poraněnou kůži, vnitřně jako macerát či odvar na žaludeční vředy. Látky v bylině obsažené snižují teplotu a podporují pocení, proto se užívá při chřipce a nachlazení. Řebříček dále snižuje krevní tlak a je možné pomocí něj zastavit menší krvácení. [Poluninová, Robbins, 1994, str. 82]

Jako homeopatická potence se řebříček podává při traumatech (krvácení) a před a po chirurgickém zákroku na zubech či v oblasti ORL (ušní, nosní, krční). [Jouanny, 1993, str. 204]

2.2.7. Máta (Mentha)

Nejznámějším druhem je máta peprná (*mentha piperita*) ale v lékařství se mimo ní užívala například i máta polej (*menta pulegium*). Dle legendy vznikla máta (lat. *Menta*) tak, že žárlivá bohyně Persefona proměnila dívku Minthu v rostlinu za její milostné vzplanutí k bohu podsvětí Hádrovi, jenž byl Persefoniným manželem. Jako dnes se i ve starověku vcelku běžně pěstovala v bylinných zahrádkách. [Rätsch, 2001, str. 189 -191]

V díle *Materia medica* jsou zmíněny různé druhy máty. Mátě peprné (obr. 33 –35) se přisuzovaly elementy tepla a sucha. Sloužila jako léčivo proti parazitům a choleře. Smíchaná s kroupami měla pomáhalo při abscesech, bolestech hlavy, mírnila otoky. Máta polej byla v antice známá jako abortikum, i když používat ji k tomuto účelu může být až životu nebezpečné. Ve směsi s aloe a medem mírní křeče. S octem ji bylo možno podávat proti nevolnosti a bolestem žaludku. Léčit měla i podagru a záněty. Odvar z máty poleje přidáný do lázně tlumí křeče a podporuje menstruaci. Dobře se údajně uplatní i při pokousání jedovatými tvory. [Dioscorides III, 41]

Zatímco máta polej (obr. 36) dnes již velký medicínský význam nemá (šetrnější a bezpečnější metody potratu), máta peprná je jednou z nejznámějších a nejoblíbenějších léčiv v Evropě i jinde ve světě. Obsahuje mentol, jenž je častou přísadou prostředků proti nachlazení a kašli. Výtažky z máty působí antisepticky, potlačují nauseu a zvracení. Úspěšně se také podává při kolikách a žaludečních obtížích. [Poluninová, Robbins, 1994, str. 114] Je také součástí receptů na bylinné čaje a jiné prostředky proti migréně, křečím a na podrážděné nervy. [Geiger, 1991, str. 14]

2.2.8 Aloe pravá (Aloe vera)

Existuje více než 200 druhů této proslulé léčivky, které se daří v subtropických a tropických oblastech na všech světadílech a všechny mají nějaké léčivé účinky, ale nejvíce užívaná je dnes (i dříve) Aloe pravá. (obr. 37 – 38) Její název pochází z arabského *alloe* – hořký. Znali ji už staří Egypťané, hippokratovci si ji také poměrně oblíbili a Alexander Veliký ji měl brávat s sebou na svá tažení,

protože se výborně osvědčila při léčbě různých zranění. Mimo to se ukázala být užitečným laxativem a lékem na popáleniny a celkově kůži. [Barcroft, Myskja, 2003, str. 20 a násl.]

O této rostlině informuje i Dioscorides, jenž upozorňuje na její výrazně hořkou chuť a poměrně silnou vůni. Je vhodná k navození spánku, vyčistí žaludek (smíchaná šťáva z listů s vodou či teplým mlékem), hojí poranění kůže a staví krvácení. Pití výtažku z aloe vera mírní podráždění hrdla, mandlí a dutiny ústní. [Dioscorides III, 25]

Uvnitř listů tohoto sukulentu se nachází chladivý bezbarvý gel, který je dnes herbalisty považován za vynikající prostředek na lehčí popáleniny a menší ranky či oděrky. Vědecké zkoumání účinných látek v aloe obsažených ještě není úplné, ale lýtky, které se v této pozoruhodné rostlině nachází, mají prokazatelně protizánětlivý efekt, zmenšují též bolestivost a otoky. Aloe zlepší prokrvení zasažených tkání a tím napomáhá jejich rychlejšímu hojení. Používá se také v léčbě pásového oparu, a však není vhodná k léčení větších a hnisajících zranění. Latex extrahovaný z listů poslouží jako projímadlo. [Léčivá moc vitamínů, bylin a minerálních látek, 2001, str. 42, 43]

V homeopatii se užívá buď usušená či čerstvá šťáva z listů v různých potencích na zažívací potíže, průjemy, onemocnění jater, hemeroidech atd. [Janča, 1997, str. 110] Aloe vera (socotrina) se v duchu uceleného pohledu na člověka a jeho nemoc doporučuje lidem citlivým, deprimovaným, podrážděným, kteří si libují v přílišném jídle a pití, a mají sedavé zaměstnání. [Jouanny, 1993, str. 22] S tímto životním stylem a duševním rozpoložením pak souvisí ony zažívací obtíže, na které je aloe nejčastěji lékem.

Použití aloe dnes a ve starověku je, stejně jako u většiny vše zmíněných rostlin, velmi podobný. Její příznivý efekt na popáleniny, poranění (menšího rozsahu) a žaludeční obtíže byl znám i antickým lékařům. Dnes se lze s aloe setkat v nespočtu kosmetických přípravků a v bylinné i homeopatické medicíně je všestranným léčivem. Máta peprná (mentol) našla široké uplatnění v potravinářském průmyslu a její schopnost potlačovat nevolnost, mírnit bolest hlavy, napomoci uvolnění cest dýchací jí zajistila i dnes v lidovém lékařství důležité místo. Na příkladu lékařského využití opia vyráběného z máku setého se ukazuje rozdíl mezi indikací léku v běžné praxi či bylinné medicíně (nyní i v minulosti) a homeopatii. Zatímco herbalisté aplikují opium při průjemových onemocněních, homeopaté tak činí při zácpě na základě pravidla podobnosti. Léčivé účinky řebříčku, kopřivy i heřmánku se díky

jejich snadné dostupnosti a rozšířenosti udržely v povědomí lidí od starověku přes temný středověk až do současnosti. Jejich způsob použití je takřka totožný.

Víno sloužilo ve starověku především jako nosič pro jiné léčivé substance, ale bylo také samo o sobě považováno za všelék. Vinné hrozny jsou i dnes populárním ovocem. Léčivou moc produktů z výtažky z různých částí vinné révy v dnešní době potvrdily četné farmaceutické výzkumy. Dioscuridem zavrhaný blín černý v současnosti nachází, jak se zdá, v bylinkářství upotřebení častěji než ostatní příbuzné druhy. Jeho využití je podobné jako ostatních druhů v antice.

3. Léčivý spánek a role víry v léčbě chorob

3.1. Asklépios a jeho svatyně

Chrámová medicína existovala ve všech starověkých kulturách od dávných dob. Vysoce rozvinutá byla zejména ve starém Egyptě a antickém Řecku a posléze Římské říši, kde se kulty všemožných bohů-léčitelů těšily nesmírné oblibě mezi všemi vrstvami obyvatelstva. Tato skutečnost dokládá také, že princip „Víra tvá tě uzdraví“ související v našich končinách především s křesťanstvím, byl znám a hojně využíván i ve starověku. Starověcí léčitelé i odborní lékaři zřejmě nepodceňovali vliv psychiky na zdraví člověka a uvědomovali si terapeutické možnosti placebo.

Řeckým bohem léčení a uzdravení byl Asklépios (obr. 39), jehož provázely bohyně Hygieia (zdraví) a Panacea (léčení). Původně se jednalo o thesalského zemního bůžka. Jižněji byl zprvu uctíván jako heros, jemuž byly postupně přisouzeny léčivé schopnosti. Když se Asklépios prosadil mezi bohy, vznikl mýtus o jeho zrození. Matkou byla žena jménem Korónis, jež počala dítě s Apollónem, ale protože se rozhodla vdát za člověka, Artemis ji jako pomstu zabila svým šípem. Bůh Apollón pak vyjmul malého Asklépia z břicha mrtvé matky. Budoucí hrdina je dán na vychování ke kentauru Cheirónovi, jenž zná tajemství léčení a bylin. Když heros dospěje, má obrovskou moc. Léčí a dokonce navrácí k životu zemřelé, což vzbudí hněv boha podsvětí Háda. Zeus pak Asklépia zabije úderem svého blesku. Nakonec je však Asklépios vzat na milost a přijat na Olymp mezi ostatní bohy. [Pollak, 1973]

Podle Homéra byl Asklépios hrdina a ranhojič. Jeho synové se onomu umění od něj naučili a stali se z nich posléze lékaři – Asklépiovci. Symbolem a ochranným

znamením jim byla hůl ovinutá hadem, jenž se svlékáním své kůže regeneruje a obnovuje. [Porter, 2001]

Asklépiův kult se začal pozvolna šířit v 5. století př. n. l. a vrcholného rozkvětu dosáhl ve století třetím a druhém. Jeho chrámy – Asklepiony – se stavěly v každém větším městě a nakonec jejich počet přesáhl tři sta. Nejvýznamnější svatyně ležely na ostrově Kou (Hippokratově rodišti) a dále v Epidauru. (obr. 40) Svatyně plnily podobnou úlohu jako křesťanská poutní místa s léčivou mocí ve středověku a někde dodnes (Lourdy).

3.1.1. Asklepion v Epidauru

Aby kněží tohoto chrámu získali větší vážnost mezi obyvatelstvem, upravili pověst o Asklepiově původu. Koronis ho měla přivést na svět právě v Epidauru. [Pollak, 1973] V chrámovém okrsku boha léčby byla smrt zapovězená, nikdo zde nesměl zemřít. Samotné lékařské božstvo odmítalo spojení se smrtí, a proto se jeho smrtelní následovníci měli řídit Hippokratovou zásadou neléčit nemocné, u nichž je zjevné, že nemoc je smrtelná a medicína na ni nestačí. Do chrámu bylo možné vstoupit pouze po důkladné rituální očištění, a to nejen těla, ale i mysli. K tomuto účelu sloužily speciální nádrže, u přímořských svatyní pak koupel v moři. Po obětování (medové koláčky) u chrámového oltáře byl nemocný odveden průvodcem do místnosti pro léčivý spánek (inkubace), kde pak pacienti ve tmě a tichu snili své léčebné sny. Buď byla nemocnému ve snu léčba pouze sdělena samotným bohem či poslem v podobě hada nebo spící obcházel kněz (snad v masce boha) s pomocníkem a podával bylinné léky, přikládal obvazy či provedl jednoduchý zákrok. V obou případech byla léčba považována za zázrak a uzdravení poutníci z vděčnosti nechávali zhotovit děkovné nápisy a věnovali četné dary a votiva (nejčastěji modely částí těla a orgánů). [Lang, 1977] Tyto památky jsou nyní důležitým pramenem poznání chrámové medicíny. Jeden z nápisů dochovaných v Epidauru nechal vytesat Hagestratos, jenž byl vyléčen z bolesti hlavy:

“Hagestratos: bolest hlavy. Sužován nespavostí kvůli bolesti hlavy, spal v abatonu a měl sen. Bůh vyléčil jeho bolest a nechal ho nahého vstát, pak ho naučil útok používaný v zápase. Když přišel den, vyšel ven uzdraven a brzy poté zvítězil v zápase v Nemey.”⁷ [Lang, 1977, str. 15]

---

⁷ Překlad přepisu nápisu z anglického jazyka: autor

Svatyně Asklépia leží severovýchodně od samotného města Epidauru v blízkosti moderního městečka Ligourio. V archaickém období na onom místě stávala svatyně hrdiny Mala či Meleata. Později tento heros víceméně splynul s Apollónem, jenž tak získal přízvisko Meleatas. Není přesně známo, kdy byl Meleatův kult nahrazen uctíváním Apollóna a Asklépia, ale první archeologické doklady z chrámu Asklépia pocházejí ze závěru 6. století př. n. l. Největšího rozkvětu se svatyně dočkala ve 4. století př. n. l. Okolo roku 400 k pravidelně ve čtyřletých intervalech probíhajícím panhelénským hrám přibyla ještě soutěž v hudbě a poesii. Za této zlaté éry vzniklo pod záštitou epidaurského chrámu mnoho dalších Asklépiových okrsků po celém Středomoří (v Římě roku 239 př. n. l.). Bohatství nahromaděné v chrámové pokladnici v tomto období uloupil nejprve Sulla roku 87 př. n. l. a později znovu piráti. Po dočasném útlumu se dočkala svatyně nového vzestupu ve 2. století n.l., kdy zde byli uctíváni i další léčitelští bohové neřeckého původu (Amon, Serapis, Isis). Na rekonstrukci chrámu v tomto období velkoryse přispěl senátor Sextus Julius Antoninus. Ačkoli byl chrámový okrsek nesmírně významný, velikost budov pro náboženské úkony nebyla nijak závratná. Naproti tomu veškeré prostory pro přicházející nemocné a poutníky byly pojaty velkoryse (lázně, gymnasion, stoa, katagogeion atd.). Roku 395 n.l. vyplenili chrám Gótové a antická část dějin svatyně se definitivně uzavřela, když zde byla ve 4. století n. l. vybudována křesťanská bazilika. Nicméně tradice léčby s pomocí víry zřejmě v Epidauru ještě nějaký čas přetrvala. [Bartoněk, 1998, str. 103, 104]

První vykopávky se v epidaurské svatyni uskutečnily již v 19. století a výzkum menšího rozsahu byl proveden i v roce 1946. Dochovány jsou pouze základy, ale údaje antických autorů (Pausanias) a nalezené architektonické články dovolují poměrně dobrou rekonstrukci původního vzhledu chrámu, jehož architektem byl Theodotos. Jednalo se o malý dórský peripteros (6 a 11 sloupů, 23.6 × 11.76 m), který neměl vnitřní sloupořadí ani opisthodomos. Chrám byl však bohatě zdoben obložení z ebenového dřeva, slonoviny a zlata. Uvnitř se nacházela chryselfantinová socha Asklépia, jejímž autorem byl Thrasymedes z Paru. Na západním štítu chrámu byla vyobrazena Amazonomachie a na východním pád Tróje. Figur druhé scény bylo pravděpodobně 22 a byly o něco větší než postavy z Amazonomachie na západní straně. Oba výjevy se liší i sochařským stylem, zatímco první je provedena měkce a hladce, druhá se vyznačuje geometričností a silou konstrukce a schematizovanou draperií. Dle zachovaných písemných památek měl

být tvůrcem jedné z těchto skupin Hektorides. Jméno druhého sochaře není známo. Centrální akroterion na obou stranách tvořily skupiny figur, na západě byla centrální postavou bohyně Niké. Sochařem jednoho acroteria byl slavný Timotheos, bohužel není jisté kterého. Snad bude časem možné doplnit nově nalezené fragmenty a získat tak o sochařské výzdobě lepší představu. [Lang, 1977]

3.2. Spánek, sny a jejich význam v léčbě v současnosti

Proces spánku a jeho význam pro lidský organismus se dosud nepodařilo zcela vědecky vysvětlit. Ještě více problematickou je otázka snění, významu snů a změněných stavů vědomí. Neurologové rozlišují dvě fáze spánku: REM a nonREM, který se dělí dále na 4 stadia. Během noci se tyto fáze střídají v pravidelných cyklech. Obě fáze spánku jsou charakterizovány odlišnou aktivitou v mozku, přičemž ve fázi REM (rapid eye movement – rychlé pohyby očí) se lidem obvykle zdají sny. Spánek není pasivní stav, jak se dříve soudilo, ale stadia a fáze jsou řízeny a iniciovány aktivně. Během spánku musí určité části mozku vyvíjet aktivitu a správně pracovat. Charakteristickými rysy spánku je snížení reaktivity (reakce na podměty), omezení pohybu (ne všichni živočichové) a jeho cyklické opakování (denní rytmus). [Olivová, 2003]

3.2.1. Význam spánku pro člověka

Od počátku výzkumů spánku se objevilo několik teorií zabývajících se otázkou, proč je spánek nutný a co se během něho v těle děje. Vědci provádějí pokusy především na hlodavcích (potkanech, krysách), ale výsledky takových pokusů nelze bez výhrad přenášet na člověka. Mezi prvními vznikla teorie o šetření a ukládání energie během spánku. Pravěký člověk měl denní (noční) dobu nevhodnou ke shánění potravy ani jiným činnostem, kdy mu hrozilo nebezpečí napadení jinými predátory, jednoduše prospat a uspořit tak energii na další den. Podle nových výzkumů se sice tato teze dá aplikovat poměrně dobře na hlodavce a jiné živočichy, jež nejsou schopni trávit klidové období (zejména stravení potravy) v bdělém stavu, ale neplatí již zcela na člověka a jiné živočichy s vyspělým mozkiem. Člověk je totiž schopen odpočívat a trávit potravu, aniž by nutně musel usnout. Význam spánku pro regeneraci organismu je naproti tomu nepopíratelný. Avšak v případě člověka se jedná spíše o regeneraci mozku. Mnoho vědců se nyní zabývá vlivem fáze REM na paměť a soustředění.

[Olivová, 2003] Velmi zajímavý je i názor, že ve fázi REM „...organismus vlastně trénuje pohybové vzorce, které má geneticky dané a které potom potřebuje provozovat okamžitě, bez dlouhého nacvičování.“ [Olivová, 2003, Význam spánku, souhrn přednášky doc. MUDr. Karla Šonky, DrSc. pro AVČR, str. 2] Tak by mohlo být vysvětleno, proč je REM fáze častější u novorozenců, kteří musejí ihned po porodu dýchat i polykat, a její délka se věkem zkracuje. [Olivová, 2003]

Nedostatek spánku a jeho poruchy (v dnešní době časté) mají nezpochybnitelný dopad na zdraví člověka, jeho fyzickou i psychickou výkonnost. Někdy může například nespavost být dokonce příznakem psychosomatické choroby. [Smékal, 2002]

3.2.2. Sny a snění

Sny jsou podle dnešních poznatků psychologie reakcí mozku na nějaký z podnětů, s nímž jsme konfrontováni v reálném životě, která je součástí spánkového procesu. Sny jsou duševní aktivitou ve spánku či v přechodném stavu vědomí mezi spánkem a bdělostí. Není ještě uspokojivě vysvětleno, jaký vliv mají na sen vnější podněty během spánku (například zvuk, žízeň apod.), ale experimenty prokázaly, že v průběhu snění dochází ke zvýšení krevního tlaku i frekvence dechu, přičemž jsou svaly uvolněny (zejména hlava a šíje), a člověk se obvykle nepohybuje. Výzkum, jenž v šedesátých letech minulého století provedl badatel W. C Dement se svým týmem, přinesl nové poznatky o procesu snění. Především se při pokusech ukázalo, že valnou většinu všech snů tvoří sny vizuální (zrakové vnímání) a sní zřejmě každý člověk, přestože někteří lidé (8 % žen a 15 % mužů) tvrdí, že se jim nic nezdá. Svě sny si však pouze nejsou schopni vybavit. Tento badatelský tým také došel k závěru, že doba trvání jednoho snu se pohybuje mezi 10 – 30 minutami.⁸ Sen je možné vnímat jako změněný stav vědomí, kdy mozek vyvíjí normální činnost stejně jako, když je člověk vzhůru, ale signály se z mozku nepřenášejí motorickými nervy ke svalům. Psychologicky je všechno, co člověk prožije ve snu vlastně reálné. [Smékal, 2002]

Účelem snění je údajně zajištění pokračování spánku a také odbourání stresu ze zážitků či problémů v reálném životě. Sen se tak snaží vyřešit a uspořádat „...naše nevyřízené záležitosti, inventář toho, co jsme nedokázali vyřešit, co nás tíží, v co

---

⁸ Často je možné se setkat s tvrzením, že sny trvají pouze několik vteřin. Zřejmě v tomto bodě nepadají mezi vědci všeobecná shoda.

doufáme.” [Smékal, Psychologie dnes, 2002, kap. Osobnost v zrcadle vědomí] Podoba snu je pak výsledným spojením mnoha obrazů, které si s danou situací, emocemi a prostředím těchto reálných zážitků spojujeme. Tento konečný obraz může být od skutečného prožitku velmi vzdálený, a proto je velmi obtížné sny interpretovat. Někteří badatelé (zejména ruský vědec V. Kasatkin) se přiklánějí k názoru, že sny mohou předjímat onemocnění organismu (ostatně podobnou myšlenku vyslovil i Aristoteles) a že mozek během snění zpracovává informace z těla, kde není něco zcela v pořádku. Protože je obtížné objasnit smysl snů, je i velmi těžké dle snů určit diagnózu začínající choroby. [Smékal, 2002] Výklad snů se tak stal doménou jak psychologů a vědců (sny a podvědomím se intenzivně zabýval již Sigmund Freud (1856 -1939), tak různých hadačů a šarlatánů, kteří se snaží pomocí snů proniknout do tajů lidské duše a myšlení.

3.2.3. Sny, hypnóza a léčení

Pokud může mít sen význam ve včasném rozpoznání a prevenci chorob, není zdaleka vyloučeno, že by snění mohlo mít vliv i na léčbu. Jak je uvedeno ve výše zmíněném nápisu ze svatyně v Epidauru lidé přicházeli do chrámu i kvůli problémům se spánkem (ať už ona bolest hlavy byla důsledkem či příčinou nespavosti) a vhodně uzpůsobené, příjemné a uklidňující prostředí posvátného okrsku, do něhož člověk vstupoval očištěn rituální lázní a se zklidněnou myslí očekával pomoc božstva, mohlo mít na spánkové i jiné poruchy způsobené špatným duševním stavem a stresem (psychosomatické) blahodárný efekt. Kněží sny poutníků, kteří spali ve spánkových laboratořích, interpretovali a snad byli schopni z nich někdy vyvodit, co nemocnému schází, aby léčba byla úspěšná.

Spánek ve fázi REM je jakýsi přechodný, změněný stav vědomí. Nabízí se zde proto srovnání s jiným, dnes hojně v souvislosti s medicínou diskutovaným, zvláštním stavem vědomí: hypnózou. Její historie sahá pravděpodobně až do starověkého Egypta, kde kněží navozovali nemocným až několikadenní spánek pomocí drog s psychedelickým účinkem a snad i hypnotickým transem. V 18. století n. l. se rakouský lékař F. A. Mesmer uvést do běžnější praxe svou techniku navození transu pomocí vyvolaných křečí a hypnózy (mesmerismus). Protože ale byla tato terapie značně drastická a její průběh ne moc dobře kontrolovatelný, brzy byla v mnoha státech postavena mimo zákon. Během 19. století n. l. vyvinulo několik lékařů snahu o používání hypnózy jako formy narkózy při operacích (v hypnotickém

transu je možno dosáhnout omezení vnímání bolesti), ale tato metoda se příliš neujala, a tak pacienti našli úlevu až poté, co se všeobecně rozšířil chloroform. [Dealerfield, 1995, str. 95]

Hypnóza se dočkala jisté rehabilitace, až když ji začal praktikovat J-M Charcot (1825 -1893) při léčbě hysterie. V dnešní době se soudí, že moderní hypnoterapie je použitelnou metodou pro léčbu fobií, úzkostí, psychosomatických chorob, závislostí a zlovyků. Terapeut se během hypnotického transu pokouší uvolnit zasunuté vzpomínky či odhalit skryté příčiny a motivy chování pacienta a následně mu pomoci se s nimi vyrovnat. Dle experimentálních výzkumů lze zhypnotizovat v podstatě každého, ovšem pouze velmi malé procento lidí dosáhne hlubokého transu, v němž je možné s jejich myslí výrazněji manipulovat. Velká většina pokusných osob se dostala pouze do lehké hypnózy, kdy je tělo hluboce uvolněno, ale podvědomí a mysl stále pracují téměř stejně jako v bdělém stavu. Pouze přibližně 4% jedinců nebylo možné uvést do transu vůbec. Hypnoterapie slaví úspěchy hlavně při léčení závislostí (kouření) a duševních traumat. Velmi kontroverzní je teorie, že v hypnóze je možné vyvolat vzpomínky na minulé životy (inkarnace). Proti této bizarní tezi svědčí především fakt, že hypnotizovaný subjekt jeví obvykle snahu vyhovět hypnotizérovi, a tak si vymyslí leckdy velmi barvitý avšak zcela nepravdivý příběh. [Dealerfield, 1995, str. 96, 97 a násl.] Hypnóza si pozvolna získává alespoň minimální uznání jako psychologicko – terapeutická metoda, ale jistě je zapotřebí ještě dalšího seriózního výzkumu tohoto změněného stavu vědomí, než budou objasněny všechny její mechanismy a možnosti.

4. Životospráva a dieta během nemoci

Ve starověkém lékařství (zejména hippokratovském) hrála životospráva velmi významnou roli. Ve starověkém Řecku byla ideálem harmonie a správný poměr mezi stravou a tělesnou námahou byl nezbytným předpokladem pro fyzicky dokonalé bezchybně fungující tělo, v němž by ani duch nestrádal. O výživě, potravinách i dietách poskytují informace starověcí autoři. O dietách v nemoci dle hippokratovské lékařské školy pojednává spis *Corpus Hippocraticum*, o jídle ale najdeme zmínku i v mnoha jiných dílech, od Homérových eposů přes Aristofanovi komedie k dílům římských satiriků. Cenné poznatky také přinášejí archeologické výzkumy, například o způsobu pěstování, zpracování a uskladnění zemědělských produktů či o potravinách

samých, jejichž pozůstatky mohou být při archeologických vykopávkách nalezeny (kosti zvířat, zbytky tekutin v nádobách apod.)

4.1. Strava během nemoci

Řeční lékaři považovali nesprávné stravování a nezdravý životní styl za jednu z nejčastějších příčin chorob. Dieta (ve smyslu celkové životosprávy) zastávala proto v hippokratovské medicíně velmi důležité místo. Ve spisech na týkajících se tohoto tématu je poukázáno nejen na výběr a úpravu potravin, ale i na spánkový režim, práci, odpočinek a tělesná cvičení. Ideální poměr mezi těmito složkami by měl zůstat stále zachován, ve zdraví i v nemoci. Hippokrates (či jeho žáci) jako první sestavil pravidla správného stravování během akutních i dlouhodobých onemocněních. Akutními chorobami jsou myšleny především horečnaté nemoci. V průběhu takovýchto chorob a především v momentech krizí a obrátů, kdy se příznaky nemoci prudce zhoršují, nebo naopak dochází ke zlepšení stavu, je třeba dodržovat přísnou dietu a podávat jídle co nejméně. Potrava pak má být nemocnému podávána pravidelně a ve vhodný čas tak, aby její přijímání příliš tělo nezatěžovalo. Jídlo by nemělo ještě více narušit rovnováhu tělesných tekutin nebo způsobit nadbytek některé z nich. Pro nemocného je pak vhodnější strava tekutá než pevná. Doporučovány jsou kaše, odvar z ječných krup či některý druh vína. Tyto zásady však připouští i výjimku a to tehdy, když pacient nějaké jídlo či nápoj urputně vyžaduje. Tato výjimka je založena na hippokratovském vysvětlení chuti. Chuť podle Hippokrata slouží k upozornění, že tělo vyžaduje pro své fungování nějakou látku obsaženou v oné potravíně, na kterou má člověk chuť.

„Skrovná a přísná dieta jest u nemocí vleklých vždy, u prudkých pak v nepřiměřených případech nebezpečna. Vždy pak jsou diety přílišně přísné obtížné, tak jakož jest i přílišně přepřívání škodné.” [Hippokrates, Aforismy, oddíl I. (4)]⁹

Hippokrates tedy nedoporučuje přehnaně přísnou dietu, která by mohla nemocnému spíše uškodit. V případě vleklých či chronických nemocí naopak doporučuje spíše výživnou stravu, protože při dlouho trvajícím onemocnění je nutné dodat nemocnému dostatek sil a přibývání na váze je dobrým příznakem. [Schrutz, 1993]

---

⁹ Citováno dle překladu O. Schrutze, Alberta 1993

V průběhu nemoci se považovalo za nezbytné tělo pročistit a zbavit ho přebytečných a zkažených tělesných tekutin. Zde se dostává na řadu nechvalně proslulé pouštění žilou, přikládání baněk nebo skarifikace. Mnohem častěji než tyto rizikové metody byly ale využívány prostředky vyvolávající zvracení, projímadla, přípravy nutící ke kašli či kýchání, kterými se měly z těla přebytečné šťávy odvést. Hojně byla předepisována diuretika a léčba pocením. Velké oblibě se těšila i léčba pomocí vody. Blahodárný účinek koupelí ve studené i teplé vodě, moři i minerálních pramenech byl dobře znám. [Schrutz, 1993] Mnoho vodoléčebných receptů uvádí i Dioscurides. Například sedací koupele s přísadou léčivých bylin pro léčbu ženských chorob jsou velmi časté.

Lékaři dávali dietě a úpravě životosprávy přednost před léčbou medikamenty. Zastávali názor, že přirozená léčebná síla organismu si s nemocí dokáže poradit za vhodných podmínek sama bez pomoci cizích, v případě mnohých léčiv jedovatých, látek, pouze při změně způsobu života a stravování.

4.2. Potraviny v antice

Jídelníček starověkých Řeků a Římanů byl dle písemných pramenů poměrně bohatý. Zmiňovány jsou obilné produkty (především pečivo), luštěniny (hrách, čočka), zelenina, maso a zvěřina, ryby a koryši a samozřejmě četné druhy koření. Velké oblibě se těšily u středomořských civilizací ryby, dle zachovaných receptů se často obalovaly v sýru. Peklo se na 64 různých druhů chleba a do různých druhů pečiva se hojně přidával sezam. Pěstovala se pšenice, ječmen i proso. Z nedochovaných řeckých kuchařských knih čerpal své recepty Apicius, jehož dílo zachovalo. Recepty starých Řeků a Římanů se výrazně nelišily. Zajímavé je například vytváření směsí z rozdrcených bylin a koření (obr. 40 -41) nebo z nastrouhaných oříšků a medu, která se uhnětla do kuliček a přidávala do polévek nebo omáček jako předchůdce dnešních přísad do vývaru apod.

Zkoumání nutričních hodnot potravin v antice požívaných ukázalo, že tehdejší strava byla bohatá na vitamin A, fosforu a nenasycených mastných kyselin. Zajišťovala dostatek živin i ostatních látek důležitých pro organismus. [Schwartz, 1995] Jistě však nelze předpokládat, že všechny vrstvy obyvatelstva se stravovaly stejně, a proto je nutné přihlížet k situaci v níž je potravina v písemných pramenech

zaznamenána. Některé potraviny byly na každodenním jídelníčku, jiné byly spíše výjimečnou

Závěr

Po přechodu člověka k zemědělství a usudlému způsobu života se změnilo uspořádání lidských společností. Naši předkové začali žít ve větších skupinách a to přineslo nové problémy a nemoci. Představy o nemoci, léčbě a smrti ustálené již v paleolitických dobách se přizpůsobily nové situaci, ačkoli mnoho prvků přetrvalo, například sociální a společenský dopad nemoci. Nemocný jedinec byl často i ve starověkých civilizacích vnímán jako poznamenaný, potrestaný bohy apod. V raných dobách převládalo magicko-náboženské vnímání nemoci, které dominovalo ještě ve starověké Mezopotámii a silnou pozici si udrželo i v lékařství starého Egypta. První léčebné metody byly založeny na vnějších analogiích mezi člověkem a okolním světem, později na empiricky zjištěných účincích různých látek většinou rostlinného původu a jejich kombinací. Avšak právě ve starověkém Egyptě se poprvé dostal do popředí racionální pohled na choroby i léčbu a Egypt je tak považován za místo vzniku medicíny jako vědy. Záhy se rozvinuly také základní chirurgické metody, ale na chirurgii bylo po většinu starověku nahlíženo spíše jako na řemeslo a od ostatního lékařství byla částečně oddělená. Egyptané rovněž sestavili bohatý soubor léčiv (materia medica), který obsahoval pestrou škálu látek rostlinného, živočišného i nerostného původu. Z tohoto souboru pak v mnohém čerpaly další středomořské kultury.

V antickém Řecku již nastává jednoznačný příklon k racionálnímu vysvětlení nemoci a jejích příčin. Dle starověkých Řeků se vše uvnitř těla řídí přírodními zákony, kterým podléhá celý vesmír. Nadpřirozený původ nemoci byl až na výjimky odmítán. Z mnoha teorií a názorů nakonec dosáhla největšího vlivu a věhlasu ta o čtyřech tělesných tekutinách, jejichž správné množství v organismu má přímý vliv na zdravotní stav. K této teorii, která umožňovala vysvětlení mnoha přírodních jevů, se přikláněl i Hippokrates a jeho žáci. Právě v antickém Řecku se lékařství rozvinulo jako vážené povolání s vlivem na veřejný život v obci a byl v podobě Hippokratovy přísahy stanoven alespoň rámcově etický kodex lékaře, v němž hlavní zásadou bylo pacientovi neublížit. Tento vývoj pokračoval i v Římské říši, kde zprvu působili především lékaři řečtí. Díky autoritě slavného římského lékaře Galéna pak teorie čtyř

tělesných šťáv a mnohé další názory a lékařské metody přetrvaly jako dogmata často až do novověku.

Přestože se v antické Řecku a Římě stala medicína rozvinutou racionální vědou, náboženská léčba a kulty bohů-léčitelů zůstaly i nadále živé. Zejména kult boha Asklépia se dočkal nesmírného rozkvětu. Léčba spánkem v chrámech však mohla, zvláště pokud byla využívána hypnóza a jiné terapeutické postupy zaměřené na psychiku nemocného, být v některých případech skutečně úspěšná.

Hippokratovci pohlíželi při snaze o odhalení příčiny nemoci na pacienta komplexně, zkoumali příznaky choroby, stravovací návyky i celkový životní styl nemocného. Uvědomovali si též vliv psychiky na průběh i vznik nemoci a tohoto poznatku v léčbě využívali. Antičtí lékaři preferovali změnu stravy a způsobu života před podáváním léků a chirurgickými zákroky. To vedlo k rozvoji dietetiky nejen ve smyslu stravování, ale i ucelené životosprávy. I během nemoci bylo nezbytné dodržet dietní opatření. Při akutních nemocech se doporučovalo podávat potraviny méně, při chronických či dlouhotrvajících chorobách naopak větší množství. Toto pojetí nemocenské diety včetně metod pročištění organismu (pocení) se blíží i dnešnímu tradičnímu lidovému léčitelsví.

Teze řeckých lékařů o schopnosti organismu léčit se vlastní silou, kterou je nutno pouze vhodně povzbudit a usměrnit, se velmi podobá teorii Samuela Hahnemanna o přirozené snaze těla ovládnout nemoc. Princip homeopatické léčby se sice od typicky hippokratovského pojetí liší, ale pohled na člověka a nemoc je podobný. Shodu mezi antickým lékařstvím, herbální medicínou i homeopatií lze najít i v holistickém přístupu k pacientovi a jeho onemocnění.

Porovnání způsobů využití a zaznamenaných účinků některých všeobecně známých léčivých rostlin v antickém lékařství, herbalismu a homeopatii ukázalo mnoho paralel, shod i podobností. Starověcí lékaři dokázali pouze na základě empirické zkušenosti popsat a využívat léčivých účinků rostlin a jiných léčiv s vyjíměčnou přesností. Léčivé účinky mnoha rostlin zůstaly v povědomí lidí po staletí jako součást tradičního lidového léčitelsví.

Literatura a ostatní zdroje

DUINOVÁ, Nancy; SUTCLIFFOVÁ, Jenny. Historie medicíny: Od pravěku do roku 2020. Přel. A. Hradilek. 1. vyd. Praha: Slovart, 1997. 256 s. Přel. z: History of medicíně. ISBN 80-85871-04-1

PORTER, Roy. Největší dobrodiní lidstva: Historie medicíny od starověku po současnost. Přel. Jaroslav Hořejší. 1. vyd. Praha: Prostor: Knižní klub, 2001. 807 s. Přel. z: Greatest benefit to mankind. Obzor, sv. 34 ISBN 80-7260-052-4

POLLAK, Kurt. Medicína dávných civilizací. Přel. MUDr. Ladislav Princ. 1. vyd. Praha: Orbis, 1973. 322 s. Přel. z: Wissen und Weisheit der alten Ärzte. Stopy – fakta – svědectví

JOUANNY, Jacques. Materia medica homeopathica. Přel. PhDr. Jana Otoupalová. 2. vyd. Praha: Vodnář, Rhodon, 1993. 349 s. Přel. z: Matiere medicale homeopathique ISBN 80-85255-29-4

JANČA, Jiří. Praktická homeopatie : přepracované a doplněné vydání. Olomouc: Fontána, 1997. 205 s. ISBN 80-86179-00-1

HIPPOKRATES. Aforismy, Prognostikon, O vzduchu, vodách a místech. Přel. Dr. Ondřej Schrutz. Praha: Alberta, 1993. 112 s. Přel. z řečtiny a francouzštiny

RÄTSCH, Christian. Léčivé rostliny antiky. Přel. Emilie Hrantová. 1. vyd. Praha: Volvo Globator, 2001. 287 s. Přel. z: Heilkräuter der Antike. ISBN 80-7207-350-8

POLUNINOVÁ, Miriam; ROBBINS, Christopher. Léčiva z přírody: Ilustrovaný průvodce po přírodních léčivech. Přel. Jaroslav Hořejší. 1. vyd. Bratislava: Gemini, 1994. 144 s. Přel. z: The Natural Pharmacy. ISBN 80-85820-23-4

DIELERFIELD. A-Z of alternative therapy. London: Rizzoli Libri, 1995. 145 s. ISBN 1 85927 080 8

LÉČIVÁ MOC VITAMINŮ. BYLIN A MINERÁLNÍCH LÁTEK. Přel. Jarmila Kantová; Jiří Kanta. 1. vyd. Praha: Reader's Digest Výběr, 2001. 416 s. Přel. z: Reader' Digest Guide to Vitamins, Minerals and Supplements. ISBN 80-86196-24-0

SOMMER, Sven. Kompas homeopatie pro domácí použití. Přel. Jarmila Doubravová. Praha: Ikar, 2000. 101 s. Přel. z: Homöopathie. ISBN 80-7202-573-2

SCARBOROUGH, John. Roman medicine. 1. vyd. London: Camelot press, 1969. 238 s.

HIPPOKRATES. Die Werke des Hippokrates: Die hippokratische Schriftensammlung in neuer deutscher Übersetzung. Přel. Richard Kapferer. Stuttgart: Hippokrates Verlag, 1933. 7 sv.

STARÝ, František. The natural guide to Medicinal Herbs and Plants. Přel. Olga Kuthanová. Praha: Aventinum, 1991. 223 s. ISBN 0-88029-828-6

DIOSCORIDES, Pedanius. De materia medica. Přel. Tess Ann Osbaldeston. Johannesburg: Ibidis press, 2000. 927 s. Dostupné na WWW: <<http://www.cancerlynx.com/dioscorides.html>> ISBN 0-620-2335-8

BARCROFT, Alasdair; MYSKJA, Audun. Aloe Vera: Nature's Silent Healer. London: AlasdairAloeVera, 2003. 314 s. dostupné na také WWW: <http://books.google.cz/books?id=nfJCulLeVrMC&printsec=frontcover&dq=aloe+vera&sig=ACfU3U3Q2q-CKFk4BWtL596lvx9_sXOIKQ#PPP31,M1> ISBN 095450710X

LANG, Mabel. Cure and Cult in Ancienit Corinth: A guide to the Asklepieion. Princeton: American School of Classical Studies, 1977. 31 s. Dostupné na WWW: <http://books.google.cz/books?id=Apxtp36VTkIC&dq=Mabel+Lang+Cure+and+cult&pg=PP1&ots=ztuaHGcWVK&sig=48ubr5H5fky-QnlM-fJUHIQzxvA&hl=cs&sa=X&oi=book_result&resnum=1&ct=result#PPA1,M1>

výňatek také na WWW: <<http://www.indiana.edu/~ancmed/curecult.htm>> ISBN 0876616708

OLIVOVÁ, Jana. Význam spánku. Akademický bulletin AVČR. 2003, roč. 11, číslo 6, 12 s. Převzato z přednášky doc. MUDr. Karla Šonky, DrSc. v rámci Týdne mozku. Dostupný také na WWW: <<http://abicko.avcr.cz/cs/archiv/2003/6/obsah/vyznam-spanku.html>> ISSN 0322-8010

SMÉKAL, Vladimír. Spánek a sny: Jejich význam a role v životě. Výňatek z Pozvání do psychologie osobnosti. Psychologie dnes. Portál, 2002. roč. 5, číslo 6. Dostupné na WWW: <<http://zivotni-energie.cz/spanek-a-sny-jejich-vyznam-a-role-v-zivote.html>>

BARTONĚK, Antonín; BARTOŇKOVÁ, Dagmar. Řecko. 2. vyd. Praha: Olympia, 1998. 208 s. Edice Globus ISBN 80-7033-483-5

SLOVNÍK CIZÍCH SLOV. Kolektiv autorů. Praha: Encyklopedický dům, 1998. ISBN 80-90-1647-8-1

GEIGER, Fritéz. Bylinný receptář. 1. vyd. České Budějovice: Dona, 1991. 120 s. ISBN 80-900080-7-0

SCHWARTZ, Irene. Diäta: Ernährung der Griechen und Römer im klassischen Altertum. Innsbruck: Institut für Sprachwiss., 1995. 220 s. ISBN 3-85124-175-4